

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ**

**ΕΚΦΡΑΣΗ ΕΚΘΕΣΗ
ΓΙΑ ΤΟ ΕΝΙΑΙΟ ΛΥΚΕΙΟ
ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ**

5ος τόμος

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ**

Γεώργιος Μανωλίδης

Θωμάς Μπεχλιβάνης

Φωτεινή Φλώρου

Συντονισμός: Χρίστος Λ. Τσολάκης

**ΕΚΦΡΑΣΗ - ΕΚΘΕΣΗ
για το ενιαίο λύκειο
ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ**

5ος τόμος

**ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ**

Συγγραφείς

Γεώργιος Μανωλίδης

**Δρ. Φιλοσοφίας, Καθηγητής Δευτεροβάθμιας
Εκπαίδευσης**

Θωμάς Μπεχλιβάνης

Φιλολόγος, Καθηγητής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Φωτεινή Φλωρού

Φιλολόγος, Καθηγήτρια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Συντονιστής

Χρίστος Λ. Τσολάκης

**Καθηγητής Νεοελληνικής Γλώσσας στο Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης**

Υπεύθυνες για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Χριστίνα Αργυροπούλου

Σύμβουλος του Π.Ι.

Χριστίνα Βέικου

Σύμβουλος του Π.Ι.

Δημιουργική ομάδα

**Θεόφιλος Ζαχαριάδης (ηλεκτρονική σελιδοποίηση,
τεχνική επιμέλεια)**

**Γιώργος Μεταξιώτης (εικονοθεσία, επιμέλεια
εικονογράφησης)**

Υπεύθυνος δημιουργικού σχεδιασμού και τεχνικής υλοποίησης

Αναστάσιος Α. Μπάρμπας

ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ

Ομάδα εργασίας του Ινστιτούτου

Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Προσαρμογή: Ιωάννα Σταυρακάκη

Επιμέλεια: Αικατερίνη Μπαμιά

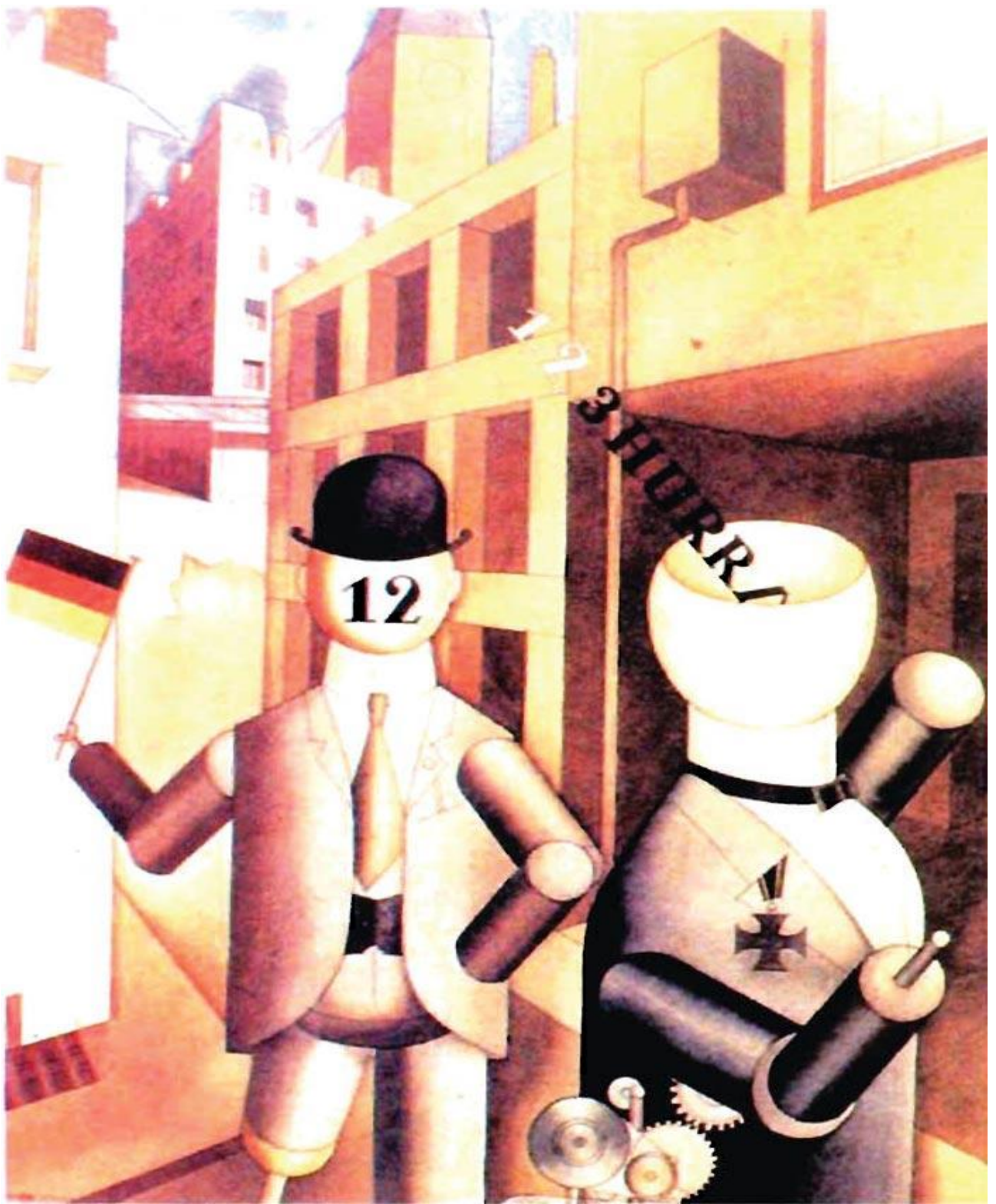
**Επιστημονικός υπεύθυνος: Βασίλης Κουρμπέτης,
Σύμβουλος Α΄ του Υ.ΠΟ.ΠΑΙ.Θ**

**Υπεύθυνη του έργου: Μαρία Γελαστοπούλου,
Μ.Εδ. Ειδικής Αγωγής**

**Τεχνική υποστήριξη: Κωνσταντίνος Γκυρτής,
Δρ. Πληροφορικής**

Αποχρωματισμοί: Alpha Write

Σκίτσο εξωφύλλου: Γιώργος Αγγελίδης

Ο πόθος της ελευθερίας και η δύναμη της εξουσίας ή ο πόθος της εξουσίας και η δύναμη της ελευθερίας

Η ελευθερία του ανθρώπου: ελληνική κατάκτηση
Η διακριτική θρησκευτικότητα της εξουσίας
Ελευθερία: η πραγμάτωση του ανθρώπου
Πάθη
Γράμμα απ' τη φυλακή για τους Ευρωπαίους
Η τιμητική αποτυχία
Ο στρατιώτης του LA CIOTAT
Η νέα ιδεολογία του πολέμου
«Από πού ερχόμαστε; Ποιοι είμαστε; Πού πηγαίνουμε;»
Η Δικαιοσύνη
Λόγος για τα πολιτεύματα
Εθισμός και επίγνωση
Η αλήθεια στην πολιτική και η ανοχή του ψεύδους
Μια ελαφρά παραλλαγή
Ο πειρασμός της εξουσίας
Ας φρόντιζαν
Το λάθος ως προσόν

Η ελευθερία του ανθρώπου: ελληνική κατάκτηση

Πρώτη φορά στην Ελλάδα κερδήθηκαν η ελευθερία του ανθρώπου και ο λόγος της ελευθερίας. Προϋπόθεση, άλλωστε, του λόγου της ελευθερίας είναι ο ελεύθερος άνθρωπος. Η διαλεκτική πορεία που έφερε ως εκεί ήταν επίπονη και προέκυψε από την ένταση των συγκρούσεων του Έλληνα με υπέρτερες δυνάμεις θεϊκές και ανθρώπινες. Καθρέφτης αυτής της πορείας είναι η ζωή και το έργο του Αισχύλου. Μάχεται ο Αισχύλος στον Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα με δόρυ και με ασπίδα, όπως μάχεται και η γενιά του, για να

προστατέψει την ελληνική ανεξαρτησία από τον δεσποτισμό της Ανατολής. Μάχεται, όμως, ακόμη ο Αισχύλος, αντιπροσωπευτικός κι εδώ εκφραστής της γενιάς του, να ελευθερώσει με τον λόγο της ελευθερίας τον άνθρωπο από πανάρχαιες ανατολικής προέλευσης δοξασίες που τον κρατούσαν δεσμώτη. Με τιτανική προσπάθεια ανοίγει το δρόμο προς τις πηγές της ζωής και της ελευθερίας του ανθρώπου. Ο άνθρωπος ελεύθερος όχι μονάχα απέναντι στον δεσποτισμό των ανθρώπων αλλά και απέναντι στον δεσποτισμό των θεών. Η σύγκρουσή του με τους θεούς βρίσκει την έκφραση της στον «Προμηθέα Δεσμώτη». Η ελεύθερη ατομική ζωή του ανθρώπου βρίσκει τη δικαίωσή της με τον ελεύθερο λόγο της «Ορέστειας» (Φ. Πολίτης).¹ [...]

«Αφήστε το άτομο ελεύθερο και να έχετε εμπιστοσύνη ότι θα κάνει συνειδητά το καθήκον του». Αυτή είναι η ελληνική ιδέα. Και ούτε είμαι σε θέση να σας πω αν ακούστηκε τελειότερος και αγωγικότερος λόγος ελευθερίας από αυτόν. Την καταπίεση, τον περιορισμό και την απαγόρευση δεν θα τις βρούμε εύκολα στο λεξιλόγιο της ελληνικής θεωρίας για την ελευθερία. «Είναι παράξενο, λέει ο Livingstone,² ότι με τέτοιες αρχές το ελληνικό πνεύμα παρέμεινε αδιάφθορο: Γραφές και ιερατεία και πολιτικούς δεν ανεχόταν πάνω από το κεφάλι του. Μόνον ρήτορες, φιλόσοφοι, ιστορικοί, ποιητές και καλλιτέχνες του έδειχναν το δρόμο της ελεύθερης σκέψης και δημιουργίας.

---

¹ Φώτος Πολίτης: (1890 – 1934): Σκηνοθέτης του θεάτρου, κριτικός, μεταφραστής και συγγραφέας

² Ρόμπερτ Λίβινγκστον (Robert Livingstone): Άγγλος ελληνιστής φιλόλογος (πρώτο μισό του 20ού αιώνα)

Κι εκεί φτάνει κανένας μόνο μέσα από την κατάκτηση της καθημερινής ελευθερίας».

Χρίστος Λ. Τσολάκης

«Από τον αγώνα του λόγου στο λόγο της ελευθερίας»

- 1. Ποια είναι η βασική ιδέα που διατρέχει το απόσπασμα; Με ποιους τρόπους τη στηρίζει ο συγγραφέας;**
- 2. «Ο άνθρωπος ελεύθερος όχι μονάχα απέναντι στο δεσποτισμό των ανθρώπων αλλά και απέναντι στο δεσποτισμό των θεών». Αφού μελετήσετε το άρθρο «Η διακριτική θρησκευτικότητα της εξουσίας» που ακολουθεί, να εξηγήσετε γιατί οι δυο μορφές ελευθερίας, που αναφέρονται στη φράση, δεν μπορούν να υπάρξουν χωριστά η μία από την άλλη.**

Η διακριτική θρησκευτικότητα της εξουσίας

Από την αρχή της ιστορίας του και για πολλές χιλιετίες το κράτος εμφανιζόταν ως ο εγκόσμιος διαμεσολαβητής μιας θεότητας, μιας μεταφυσικής βούλησης κείμενης υπεράνω τόπου και χρόνου. Στην αρχή η θεότητα μιλούσε στη φυλή με τη φωνή του μάγου ή του ιερέα, επιτάσσοντας πίστη και ορισμένους απλούς ηθικούς κανόνες. Την πίστη και τους κανόνες ασπαζόταν και προστάτευε ο αρχιπολεμιστής, ο φύλαρχος ή ο βασιλιάς –συνήθως περιδεής και πάντοτε έτοιμος να ακολουθήσει έναν υποβλητικότερο και παραγωγικότερο σε θαύματα μάγο ή ιερέα.

Κάπως έτσι ξεκίνησε η πολύπλοκη σχέση θρησκευτικής πίστης και εγκόσμιας εξουσίας· έτσι και η αμοιβαία στήριξη ιερατείου και κράτους. Στην ουσία

τους η σχέση και η αλληλοστήριξη δεν αλλάζουν και πολύ σε μεταγενέστερες ιστορικές εποχές. Ως τη Γαλλική Επανάσταση οι θρησκευτικοί θεσμοί υπαγόρευαν στους πιστούς, μαζί με το δόγμα, και ένα ηθικό και αξιακό σύστημα· το οποίο ασπάζονταν και εγγυόνταν οι κατέχοντες την κρατική εξουσία, άλλοτε πλήρεις ευσεβείας, άλλοτε απλώς ενθουσιασμένοι με την τάξη που εξασφάλιζαν οι ηθικές επιταγές του Θεού και με τη νομιμότητα που οι επίγειοι εκπρόσωποι του προσέδιδαν στο κράτος.

Ως τη σύγχρονη εποχή λοιπόν (την οποία η μόδα επιβάλλει πλέον να ονομάζουμε «νεωτερική») το κράτος ήταν ο θεματοφύλακας μιας ηθικής με θρησκευτική προέλευση. Έτσι νομιμοποιούνταν και το ίδιο, στηριζόμενο στο κυρίαρχο ηθικό σύστημα, αλλά και στην υπακοή των υπηκόων του στο ιερατείο.

Η αρχαία Αθήνα και η Ρώμη

Υπήρξαν φυσικά και οι εξαιρέσεις που δεν πιστοποιούν τον κανόνα (ανόητη φράση) απλώς τον εκλεπτύνουν. Είναι οι δύο «προ-νεωτερικές» κοινωνίες που σε κάποια ιστορική στιγμή αποπειράθηκαν να διαχωρίσουν την κρατική από τη θρησκευτική νομιμότητα. Και οι δύο απόπειρες ήταν βραχύβιες. Πρώτη, η αθηναϊκή δημοκρατία του λεγόμενου χρυσού αιώνα, αναζήτησε τη νομιμότητά της στην αυτονομία του Δήμου: «έδοξε τω Δήμω».¹ Δεν άντεξε και πολύ στον χρόνο.

---

¹ Έδοξε τω Δήμω: Με τη φράση αυτή (αποφάσισε ο λαός) άρχιζαν οι επίσημες διατυπώσεις των ψηφισμάτων στην Εκκλησία του Δήμου των αρχαίων Αθηνών.

Όπως δεν άντεξε και η άλλη απόπειρα του ανθρώπου της αρχαιότητας να χειραφετήσει² τους πολιτικούς του θεσμούς από την κηδεμονία της θρησκείας. Η βραχύβια ρωμαϊκή δημοκρατία, πρόγονος του κράτους δικαίου, αντικαταστάθηκε πολύ σύντομα από τον θεό-αυτοκράτορα, γερά στηριγμένο στον τρόπο των λεγεώνων, στον πλούτο των πολιτών και στη συγκαταβατική ανεξιθρησκεία της αυτοκρατορίας –την οποία βεβαίως αντικατέστησαν οι διωγμοί μόλις ο χριστιανισμός άρχισε να απειλεί την καθεστηκυία βάση της κρατικής νομιμότητας.

Άλλες σημαντικές εξαιρέσεις δεν υπάρχουν ως την εποχή της νεωτερικότητας όταν εμφανίζεται η τρίτη εξαίρεση, η σύγχρονη δημοκρατία· η οποία, υποτίθεται, διαχωρίζει ριζικά και δια παντός την κρατική από τη θρησκευτική νομιμότητα, επιβάλλοντας το ανεξιθρησκο κράτος και τον χωρισμό του από την Εκκλησία.

«Υποτίθεται»: διατηρούμε τις αμφιβολίες μας. Έστω, η Γαλλική Επανάσταση επέβαλε ένα κράτος ριζικότατα χειραφετημένο από τη θρησκεία: ούτε απλώς ανεξιθρησκο, ούτε άθρησκο, αλλά κατηγορηματικώς και βιαίως άθεο. Η πλήρης αυτή χειραφέτηση όμως ήταν εξαιρετικά βραχύβια. Για να επιβιώσει το περικυκλωμένο από τις μοναρχίες γαλλικό κράτος, δεν αρκούσε ο ορθολογικός πατριωτισμός των άθεων επαναστατών, όσες χιλιάδες και αν ήταν. Χρειαζόταν και ο μεταφυσικός εθνικισμός των εκατομμυρίων χωρικών που θα ακολουθούσαν τον Ναπολέοντα στις Άλπεις, στην αφρικανική έρημο και στη ρωσική στέπα. Και οι χωρικοί αυτοί ήταν χριστιανοί.

---

² χειραφετώ: απαλλάσσω ανήλικο από την πατρική εξουσία ή γυναίκα από την εξουσία του άντρα (μτφ) απαλλάσσω κάποιον από την επιρροή άλλου

Ποιον άλλο λόγο είχε άραγε ο μεγαλοφυής και μεγαλομανής Κορσικανός να ανεχθεί τη θρησκευτική του στέψη, έστω και με τον τρόπο που την ανέχτηκε; Ποιον άλλο λόγο άραγε θα έχει ο Ντε Γκωλ,³ ενάμιση αιώνα αργότερα, να στέψει το κίνημα με το σταυρό της Λορραίνης, το σύμβολο της θεοπαρμένης Ζαν ντ' Αρκ;

Η νομιμότητα της δημοκρατίας

Έτσι, σκαλίζοντας λίγο παραπάνω την ιστορία, αρχίζουμε να υποψιαζόμαστε ότι ακόμη και στη σύγχρονη εποχή το κράτος εξακολουθεί να στηρίζει τη νομιμότητά του (και) στη θρησκεία –μόνο που τα στηρίγματα είναι σήμερα αφανή, υπόγεια.

Στην επιφάνεια η νομιμότητα της σύγχρονης δημοκρατίας στηρίζεται στο δικό της αξιακό σύστημα, ανεξάρτητο από οποιαδήποτε θρησκεία. Αλλά κατά βάθος αυτή η υπερήφανη δημοκρατία, πανίσχυρη μέσα στην υπέρτατη νομιμότητα που της χαρίζει, υποτίθεται, η συναίνεση των πολιτών της και μόνο αυτή, η δημοκρατία αυτή των μοντέρνων καιρών, δεν τολμά να είναι άθεη –γιατί χωρίς την ανοχή της εγκόσμιας θρησκευτικής εξουσίας κινδυνεύει.

³ Σαρλ ντε Γκώλ (Charles de Gaulle, 1890 – 1970): Ο Γάλλος στρατηγός που ηγήθηκε της γαλλικής αντίστασης εναντίον των Γερμανών στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και εκλέχτηκε Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας μετά το τέλος του, σφραγίζοντας την πολιτική ζωή της Γαλλίας για πολλά χρόνια.

Αυτή είναι μόνο μία πλευρά των πραγμάτων. Υπάρχει και άλλη. Η σύγχρονη, δυτικής προέλευσης δημοκρατία, στηρίζει τη νομιμότητά της στο αξιακό σύστημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του κράτους του δικαίου. Αυτά, στην επιφάνεια. Στο βάθος οι νεωτερικές αυτές αξίες που στηρίζουν ωραία τις νομοθεσίες και τα συντάγματα των σύγχρονων δημοκρατιών στηρίζονται με τη σειρά τους σε ένα γενικότερο σύστημα ηθικών κανόνων και αξιών το οποίο προέρχεται από τις μεγάλες πηγές της δυτικής ηθικής· από την ιουδαϊκή και τη χριστιανική θρησκεία. Έτσι, κατά βάθος, μέσω ενός ηθικού και αξιακού συστήματος θρησκευτικής προέλευσης, η κρατική νομιμότητα εξακολουθεί ως τις μέρες μας να στηρίζεται (και) στη θρησκεία.

Και τι πειράζει; θα αναρωτηθεί ο καλόπιστος χριστιανός, πιστός στην ορθόδοξη, καθολική ή προτεσταντική Εκκλησία του. Τι ωραιότερο από μια δημοκρατία και ένα κράτος δικαίου που ριζώνουν στις μεγάλες διδαχές της Εκκλησίας μου;

Δεν είναι έτσι τα πράγματα, δυστυχώς. Άλλα επιτάσσουν οι θρησκείες, άλλα πράττουν οι εγκόσμιοι θρησκευτικοί θεσμοί. Άλλα επιτάσσει η ηθική της δημοκρατίας, άλλα πράττει το εξ ορισμού βίαιο κράτος· και μάλιστα με την ανοχή ή και την έγκριση των εγκόσμιων θρησκευτικών θεσμών. Τα ανθρώπινα δικαιώματα παραβιάζονται ακόμη και στις σημερινές δυτικές δημοκρατίες· αλλά αντί να αντιδρούν αμέσως σύσσωμοι οι θρησκευτικοί τους θεσμοί, αντιδρούν ολομόναχες ιδιωτικές οργανώσεις. Και αυτό είναι τίποτε μπροστά στους μεγάλους ιστορικούς παροξυσμούς της κρατικής βίας και στις αντίστοιχες σιωπές των χριστιανικών εκκλησιών. Η δικαιοσύνη και η δημοκρατία, ο ανθρωπισμός και η αγάπη του πλησίον (έστω και αν ο πλησίον είναι τελώνης, πόρνη ή Σαμαρείτης) δεν

έχουν καμία σχέση με τη σιωπή του Βατικανού, όταν οι λόγχες του Μουσολίνι κατέσφραζαν τους Αιθίοπες· ή με τη σιωπή του γερμανικού κλήρου, όταν ο Χίτλερ εξό- ντωνε τις «βρώμικες» φυλές· ή με τη σιωπή της ελληνο- ρθόδοξης Εκκλησίας για τους βασανισμούς στην Κατο- χή και στη δικτατορία· ή με τη σιωπή του Πατριαρχείου της Μόσχας για τα γκουλάγκ⁴ και του Πατριαρχείου της Σερβίας για τους ομαδικούς τάφους –ώσπου άρχισαν να ενταφιάζονται ομαδικώς και οι Σέρβοι.

Η εμπειρία του κομμουνισμού

Την τελευταία απόπειρα να χειραφετήσει το κράτος (και τον άνθρωπο) από τη θρησκεία επιχείρησε ο κομ- μουνισμός –τη ριζικότερη και μακροβιότερη από όλες.

Όπως στο παρελθόν, έτσι και τώρα η νομιμότητα του κομμουνιστικού κράτους στηρίχθηκε σε ένα ηθικό και αξιακό σύστημα. Πολλοί παρομοιάζουν μάλιστα τον κομμουνισμό με θρησκεία, φέροντας ως επιχείρημα τα χιλιαστικά του κηρύγματα.⁵ Έχουν άδικο· υπάρχει μια σημαντική διαφορά. Η κομμουνιστική ηθική δεν προερχόταν άνωθεν, από μια υπερφυσική και υπεράνθρωπη θεότητα· δεν στηριζόταν σε μια μεταφυσική πίστη και υπακοή· δεν αναζωπυρωνόταν συνεχώς από την ενοχή του προπατορικού αμαρτήματος και τον τρόπο της τιμωρίας ούτε από την ελπίδα μιας καλύτερης μετά θάνατον ζωής.

---

⁴ γκούλαγκ: στρατόπεδα συγκέντρωσης του σταλινικού καθεστώτος στην πρώην Σοβιετική Ένωση

⁵ χιλιαστικά κηρύγματα: εννοεί ο συγγραφέας την επίκληση ενός (ουτοπικού) μέλλοντος, όπως κάνουν οι Χιλιοστές

Ο Μαρξ και όσοι μετ' αυτόν πίστεψαν πραγματικά στην ηθική αυτή, την ήθελαν να στηρίζεται στην ελεύθερη ανθρώπινη βούληση και να αναζωογονείται συνεχώς από την ελπίδα μιας καλύτερης επίγειας ζωής και από το αίσθημα κοινωνικής ευθύνης του πολίτη.

Ελπίδες μακρινές, αξίες και απαιτήσεις δύσκολες για απλούς, αδύναμους ανθρώπους· αλλά και αντιφατικές από τη στιγμή που τις υιοθέτησε, τις διακήρυξε και δήθεν τις εφάρμοσε το κράτος, σύστημα εξ ορισμού εξουσιαστικό και βίαιο. Η εξουσία και η βία δεν συμβιβάζονται με την ελεύθερη βούληση, με την κοινωνική ευθύνη, με ανθρωπιστικές ελπίδες. Αναπόδραστα, ο σοβιετικός κομμουνισμός κατέληξε στον ολοκληρωτισμό. Οι διακηρύξεις του αποδείχτηκαν ψευδείς, η ιδεολογία κίβδηλη.⁶ Όλα συνέτειναν στην κατάρρευση της εξουσίας του και του ηθικού συστήματος που τη νομιμοποιούσε: η ηθική που αυτοδιαψευδόταν· η εξουσία που συνεχώς ψευδόταν· η επίγεια ελπίδα που διαρκώς εξανεμιζόταν.

Αλλά κατά βάθος συνέτεινε επίσης, μου φαίνεται, και η ανθρώπινη ανάγκη για μια άλλη ελπίδα, μεταφυσική: για μια θρησκευτική πίστη που να υπερβαίνει τόσο τον τρόπο του θανάτου όσο και τις απελπισίες της ζωής.

Ανάγκη φοβισμένου παιδιού, έντρομη υποδούλωση στον Θεό· από την οποία δεν μπορεί να απελευθερώσει τους ανθρώπους ούτε η βάνανυση δικτατορία του προλεταριάτου⁷ ούτε η παμπόνηρη δημοκρατία του «φιλελεύθερου» χρηματισμού.

Και βεβαίως δεν θα τους απελευθερώσει ούτε ο οποιοσδήποτε θεός.

---

⁶ κίβδηλος: ψεύτικος, κάλπικος

⁷ προλεταριάτο: η εργατική τάξη

Όχι επειδή τους θέλει δούλους – κανένας σοβαρός θεός δεν θα το ήθελε. Αλλά επειδή αποκλείεται να τους θέλει απελεύθερους.⁸ Αν λοιπόν υπάρχει, πιθανότερο είναι να τους αφήνει μόνους, μήπως και κατακτήσουν μόνοι τους την ηθική, την ομορφιά, τη γνώση– και την ελευθερία, ακόμη και από τον Θεό.

Γ. Β. Δερτιλής
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Πώς ξεκίνησε, κατά το συγγραφέα, η πολύπλοκη σχέση θρησκευτικής πίστης και εγκόσμιας εξουσίας; Τι υπαγόρευε η σχέση αυτή στο κράτος και τους υπηκόους του και πώς χρησιμοποιούσαν οι άρχοντες τη θρησκεία;
2. Ποιες ήταν οι σημαντικότερες προσπάθειες στην ιστορία του ανθρώπου να διαχωριστεί η κρατική από τη θρησκευτική νομιμότητα, και ποια η κατάληξη της κάθε μιας; Αναζητήστε στο κείμενο και αναπτύξτε τη βασική αιτία, η οποία, κατά το συγγραφέα, οδήγησε τις προσπάθειες αυτές σε αποτυχία.
3. «Δεν μπορεί να απελευθερώσει τους ανθρώπους από την έντρομη υποδούλωση στο Θεό ούτε η βάνουση δικτατορία του προλεταριάτου ούτε η παμπόνηρη δημοκρατία του "φιλελεύθερου" χρηματισμού». Ποια επιχειρήματα χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να στηρίξει την άποψή του αυτή; Οργανώστε τα σ' ένα δικό σας κείμενο δύο παραγράφων, μία για κάθε κοινωνικό και πολιτικό σύστημα.

---

⁸ απελεύθερος: αυτός, του οποίου η ελευθερία χαριζόταν από τον κύριό του

4. Ο συγγραφέας αποσυνδέει στο κείμενό του τις έννοιες «διδασχές (αξίες) της Εκκλησίας – εγκόσμιοι θρησκευτικοί θεσμοί» και «Θεός – υποδούλωση στο Θεό». Με ποιο τρόπο το επιχειρεί αυτό; Απαντήστε στο ερώτημα σχολιάζοντας ταυτόχρονα τον επίλογο του άρθρου. (Θα σας βοηθήσει στο σχολιασμό αυτό η μελέτη του αποσπάσματος από «Το όνομα του Ρόδου» του Ουμπέρτο Έκο, το οποίο παρατίθεται στο θεματικό κύκλο «Το γέλιο»).
5. Με την κατάκτηση ποιων αγαθών συνδέει ο συγγραφέας την ελευθερία του ανθρώπου; Να παραβάλετε την άποψή του με τον ορισμό του ανθρώπου στο κείμενο του Ε. Π. Παπανούτσου που ακολουθεί. Τι παρατηρείτε;

Μάκης Πανώριος

Ελευθερία: η πραγμάτωση του ανθρώπου

[...] Ελευθερία θα ειπεί: απόσχιση του ζυγού μιας δουλείας. Και τελείωση: υπερνίκηση της ατέλειας. Εδώ ακριβώς πλέκεται ολόκληρη η ανθρώπινη τραγωδία. Τη δίψα της ελευθερίας, τον πόθο της τελειότητας τον αισθάνεται και τον καταξιώνει μόνο ένα δραματικά προνομιούχο ον μέσα στον κόσμο: εκείνο που έχει επίγνωση της ατέλειας και της δουλείας του, αλλά επειδή δεν θέλει να συνθηκολογήσει και να υποταχθεί, κάνει νόημα και πρόγραμμα της πνευματικής ζωής την υπέρβαση της ατέλειας, την αποτίναξη της δουλείας.

Ιδού ο ορισμός του ανθρώπου:

Το ψεύδος είναι δουλεία, είναι ατέλεια.

Η ασκήμια είναι δουλεία, είναι ατέλεια.

Το κακό είναι δουλεία, είναι ατέλεια.

Όταν καταλύω το ψεύδος με την εύρεση και τη βεβαίωση της αλήθειας· όταν καταλύω την ασκήμια με την αποκάλυψη του ωραίου σε όλες τις μορφές του όταν καταλύω το κακό με την αναγνώριση και επιβολή του αγαθού – ελευθερώνω μέσα μου τον άνθρωπο από μια ταπεινωτική δουλεία, του δίνω τη δύναμη και τη χαρά να υπερνικήσει μιαν ανυπόφορη ατέλεια, και έτσι προσφέρω νόημα στη ζωή μου, την κάνω αξιοβίωτη. Κατά το μέτρο που θέλω και μπορώ να φτάσω σ' αυτή την πραγμάτωση και δικαίωση του Ανθρώπινου, προσδιορίζεται μαζί με το βάρος της ευθύνης και το πνευματικό μου μέγεθος. Τόσο πιο «άνθρωπος» γίνεται το θνητό ζώο, όσο μεγαλύτερες και βεβαιότερες νίκες σημειώνει σ' αυτή τη δύσκολη άθληση.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Η ηθική συνείδηση και τα προβλήματά της»

Στο απόσπασμα αυτό, ενώ ο συγγραφέας ξεκινά με τον ορισμό της ελευθερίας, καταλήγει στον ορισμό του ανθρώπου. Αναλύστε την προβληματική του συγγραφέα και εξηγήστε γιατί αυτή οδηγεί στην άρρηκτη σχέση των δύο ορισμών.

Πάθη

Ποιο πάθος λες;
Αυτό ν' αφήνεσαι ρευστός
σε κάθε ερεθισμό του χώρου σου;
Το πάθος ν' απαντάς σα στρείδι;
Το πάθος να παλεύεις με τα πάθη σου
δε λογαριάζεις;
Κι έπειτα,
για ποια λευτεριά του αδέσμευτου μιλάς;
Μες στη σκλαβιά τη θέλω εγώ τη λευτεριά σου.
Μες στη σκλαβιά, που για να καταλύσεις,
αναγνωρίζεις πρώτα κι αποδέχεσαι.

Τίτος Πατρίκιος
«Αντιδικίες»

1. Σύμφωνα με το Σωκράτη, η επίγνωση της άγνοιας από τον άνθρωπο αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάκτηση της γνώσης (‘Έν οίδα ὅτι οὐδέν οἶδα). Για τον Τίτο Πατρίκιο, τι αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάκτηση της ελευθερίας;
2. Να συσχετίσετε το ποίημα με το κείμενο του Ε. Π. Παπανούτσου που προηγήθηκε, και να εντοπίσετε τα κοινά στοιχεία που, κατά την άποψή σας, υπάρχουν στα δύο κείμενα σχετικά με τον ορισμό της ελευθερίας.

Γράμμα απ' τη φυλακή για τους Ευρωπαίους

Ο Γεώργιος Α. Μαγκάκης, καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, συνελήφθη και φυλακίστηκε από τη Χούντα (Δικτατορία 1976 – 1974) ως μέλος της αντιστασιακής οργάνωσης «Δημοκρατική Άμυνα». Έγραψε το κείμενο που ακολουθεί κρυφά στις φυλακές και κατόρθωσε να το στείλει στα ευρωπαϊκά μέσα ενημέρωσης. Δημοσιεύτηκε, από το 1971 και μετά, σ' όλες τις μεγάλες εφημερίδες του κόσμου («Τάιμς» του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης, «Μοντ» των Παρισίων κτλ.), δόθηκε ως διδακτική ύλη σε αμερικάνικα πανεπιστήμια, διαβάστηκε από τον Άγγλο ηθοποιό σερ Λώρενς Ολίβιε σε επίσημη τελετή εμπρός στη βασίλισσα της Αγγλίας και εκδόθηκε επανειλημμένα στο εξωτερικό από ελληνικές και ξένες οργανώσεις. Κρατώ αυτά τα τσαλακωμένα από τους κρυψώνες χαρτιά μου και τα διαβάζω. Έτσι που γραφήκανε και κρατηθήκανε κρυφά από τους δεσμοφύλακές μου, εκφράζουν μια κάποια διάσωση της ανεξαρτησίας μου και γι' αυτό μου είναι αγαπητά, ακόμη μάλιστα και σαν αντικείμενο, σα χαρτί. Γραφήκανε σε ώρες που προσπαθούσα να υπερνικήσω μ' αυτά την αγωνία της φυλακής μου. Γι' αυτό δεν είναι ούτε διατύπωση σκέψεων, ούτε βέβαια γράμματα. Είναι ακριβώς αποσπάσματα αυτής της αγωνίας. Κι' όμως δεν τα 'γραφα μόνο για μένα, όσο φτωχά κι' αν είναι. Η αγωνία της φυλακής είναι μαζί με τόσα άλλα και βαθιά ανάγκη για επικοινωνία με τους όμοιούς σου. Μια ανάγκη που την νοιώθεις ώρες – ώρες σαν ασφυξία. Τώρα ξέρω γιατί, καθώς λένε, οι ναυαγοί στα ξερονήσια βάζανε μηνύματα μέσα σε μπουτίλιες και τα ρίχνανε στο πέλαγος. Κάτι τέτοιο είναι κι' αυτά τα γραφτά. Δεν είμαι βέβαια ναυαγός, κι' ούτε αισθάνομαι καθόλου για τέτοιος. Μα νιώθω την ίδια αγωνία για επικοινωνία κι' έτσι γράφω

τα φτωχά της μηνύματα. Ξέρω μάλιστα για ποιους γραφήκανε. Σε ποιους θέλω να φτάσουνε. Σ' αυτούς που δεν είναι μέσα στο δράμα του τόπου μου, μα που μπορούν σωστά να το καταλάβουν. [...]

Αμύνομαι. Γι' αυτό γράφω. Έτσι κρατώ τη σκέψη μου απ' τη μεριά μου. Αν την αφήσεις αστήριχτη χωρίς τα σχήματα των γραμμένων συλλογισμών, αφηνιάζει. Παίρνει παράξενους δρόμους και καταλήγει να γεννά τέρατα. Περνά έτσι απ' τη μεριά του δεσμοφύλακα. Γιατί αυτό θέλουν με τη φυλακή. Σε κλείνουν σ' ένα χώρο τρία βήματα μπρος, τρία πίσω. Να περπατάς έτσι με τις ώρες, με τις μέρες, ασταμάτητα. Στην αρχή βαδίζεις μαζί με τη σκέψη σου. Τα λέτε οι δυο σας και ξεκαθαρίζεις νοήματα. Βρίσκεις τις ιδέες που είναι οι φίλοι σου. Συλλαμβάνεις το κακό με σαφήνεια. Αυτό που ταπεινώνει τον άνθρωπο. Είσαι δικαιωμένος και γι' αυτό δυνατός. Αντέχεις, λες, τη φυλακή. Υπάρχεις μέσα στο κελί σου να στηρίζεις κι' εσύ με τον τρόπο σου το ακατάλυτο ιδεόγραμμα¹ του ανθρώπου. Είσαι κατά κάποιο τρόπο σαν εκείνες τις κουρελιασμένες σημαίες της μάχης που κρατιούνται ακόμη στο κοντάρι τους και παίζουν έτσι το ρόλο τους. Μα πώς να περπατάς τρία βήματα μπρος, τρία βήματα πίσω σ' ένα χρόνο κενό, φιλικά κουβεντιάζοντας με τον εαυτό σου; Δε γίνεται. Τα βήματα αυτά βαθμιαία υφαίνουν τον ιστό του ιλίγγου σου. Δεν μπορείς να κουβεντιάζεις ασταμάτητα μονάχα με τη σκέψη σου. Αυτός ο δυϊσμός του εαυτού σου, φυσικός στην αρχή, με τον καιρό απειλεί να σου σχίσει τα φρένα. Χρειαζόμαστε και τη σκέψη του άλλου ανθρώπου για να τά'χουμε καλά με τη δική μας. Χρειαζόμαστε και την κενή από σκέψη ώρα.

¹ ιδεόγραμμα: λιτό, αφαιρετικό σχήμα
Καθώς περπατάς μαζί με τη σκέψη σου, αρχίζει ύπουλα με κάτι παράξενες διαφωνίες που όμως

κουβεντιάζονται. Αυτό είναι. Αυτό θέλει η φυλακή, ν' αρχίζεις να κουβεντιάζεις μέσα σου το παράδοξο. Γιατί έτσι αρχίζεις να χάνεις τις θέσεις σου. Ασυναίσθητα μπαίνεις σ' ένα στροβίλισμα, που με τον καιρό δυναμώνει και σε απειλεί με ξερίζωμα. Έτσι αρχίζει η διάσπαση μέσα σου, που καταλήγει να σε κάνει εχθρό με τη σκέψη σου. Γινόσαστε δυο εχθροί, κλεισμένοι μαζί, μοναχοί στον ελάχιστο χώρο του κελιού σου, μέσα σ' ένα χάος χρόνου. Αναγκαστικά έρχεται ο αλληλοσπαραγμός. Παλεύεις με μια έξαλλη μαινάδα,² που επιτίθεται στις ελάχιστες βεβαιότητές σου. Σ' αυτές ακριβώς που όσο τις έχεις σώζεσαι, υπάρχουν ακόμη σαν άνθρωπος. Μα άμα τις χάσης, πας, άδειασες. Έμεινες ένα κενό κέλυφος. Αν δεν σου 'μείνε το άγχος θα λεγα πως γίνεσαι ένας πρώην άνθρωπος. Αυτό θέλει η φυλακή. Να καταλήξει η ανθρωπιά σου να είναι μόνο το άγχος σου. Τίποτε άλλο. Κι' αυτή τη δουλειά, την αναθέτει στη σκέψη σου, με το να σε κλείνει κατάμονο μαζί της στις, αδυσώπητα, ομοιόμορφες κενές μέρες σου. Έτσι την μεταβάλλει από το μόνο σύντροφό σου σε έξαλλο εχθρό. Γίνεσαι ακριβώς ένας τέρας. Δυο σιαμαίοι αδελφοί που μισούνται θανάσιμα. Αυτός είναι ο εφιάλτης της μέρας. Τον πολεμώ με το γράψιμο. Αυτό είναι η μόνη μου άμυνα, γιατί συγκρατεί τον εαυτό μου στις σωστές διαστάσεις.

---

² μαινάδες: γυναίκες συνοδοί του θεού Διονύσου, οι οποίες τον λάτρευαν σε κατάσταση έκστασης (από το ρήμα «μαίνομαι» εξού και «μανία»)

Είμαι με δύο χέρια, δύο πόδια, ένα κεφάλι. Με μια σκέψη. Παραμένω όμοιος με τους ομοίους μου. Να ξέρανε αυτοί που φτιάχνουνε το χαρτί και το μολύβι πόσο τους ευλογεί ο φυλακισμένος. Σκέπτομαι τα ανθρώπινα δάχτυλά τους να δουλεύουν και δακρύζω. Μου δίνουν τη μόνη δυνατότητα να σταθώ στην ανθρώπινη θέση μου. Να μην γίνω αυτό που θέλει η φυλακή. Να σωθώ. Γράφοντας δεν είμαι φυλακή. Περνώ χαλινάρι στη σκέψη μου, την κρατώ δίπλα μου σύντροφο και μαζί της ζω στον κόσμο των απλών νοημάτων. Ζω κι' εγώ σαν ένας κάποιος άνθρωπος. [...]

Ζω με κάτι ιδέες που αγαπώ. Αυτές γεμίζουν τις μέρες και τις νύχτες μου. Σ' αυτή την ύπουλη ομοιομορφία των ακίνητων ωρών μου αντιτάσσω την συνομιλία με τις ιδέες μου. Τώρα πια τις ξέρω καλύτερα και τις παραδέχομαι περισσότερο. Περνώντας από την ανάκριση έμαθα την πιο απλή μα και πιο βαθιά ουσία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Περνώντας από το στρατοδικείο πείνασα για δικαιοσύνη και περνώντας από τη φυλακή δίψασα για ανθρωπιά. Η βία που στραγγαλίζει τη χώρα μου μ' έμαθε πολλά. Ανάμεσα σ' αυτά και την αξία της άρνησης να υποταχτείς.

Κάθομαι και σκέπτομαι όλα αυτά και γεμίζω με μια παράξενη δύναμη. Μια δύναμη που δε μοιάζει σε τίποτα μ' αυτή που έχουν οι δεσμοφύλακές μου. Γιατί δεν έχει καθόλου φωνές και θρασύτητα. Τη δύναμη της υπομονής. Αυτής που γεννιέται από το συναίσθημα πως έχεις δίκιο. Έτσι αντιμετωπίζω την αδιάκοπη επίθεση από άδειες μέρες που 'χει εξαπολυθεί εναντίον μου. Την αποκρούω κάθε φορά στο ξεκίνημά της. Αρχίζω την κάθε μέρα μου προφέροντας τη λέξη «Ελευθερία». Είναι η ώρα που πηγαίνει να χαράξει. Βγαίνω από τον ύπνο και αισθάνομαι πάντα μια πικρή έκπληξη συνειδητοποιώντας κάθε μέρα κι' απ' την αρχή

πως βρίσκομαι στη φυλακή. Τότε προφέρω την αγαπημένη μου λέξη. Πριν προφτάσει και με κυριαρχήσει η συνείδηση της φυλακής. Με τη λέξη αυτή το κελί μου γεμίζει ιδέα. Είναι μαγική. Και τότε συμφιλιώνομαι με την καινούργια μου άδεια μέρα.

Σκέφτομαι τους συντρόφους μου. Τους πολιτικούς κρατούμενους, που βρήκα στις διάφορες φυλακές. Αυτούς που αντισταθήκανε και τώρα βαδίζουνε μέσα στα κελιά τους το Γολγοθά τους μ' αυτά τα τρία μικρά νευρικά βήματα μπρος και πίσω. Όλοι τους είναι βασικά από το ίδιο ψυχικό υλικό φτιαγμένοι, κι' ας διαφέρουν τόσο κατά τα άλλα. Έχουνε όλοι τους μια πολύ σπάνια ευαισθησία. Αυτήν την βλέπεις να εκδηλώνεται και στα πιο παραμικρά και πιο μεγάλα. Μιλάνε και προσέχουνε, μην αγγίζουνε την ψυχή του άλλου. Κι' είναι δίπλα του να του δώσουνε νερό προτού να το ζητήσει. Να ένα κάποιο παράδειγμα αυτής της ευαισθησίας: Πριν από μέρες ήτανε να αποφυλακισθεί ένας μας. Βρισκότανε στο νοσοκομείο της φυλακής. Μπορούσε να φύγει από κει, όμως καθυστέρησε μόνος του την αποφυλάκιση του μια βδομάδα, για να 'ρθεί να μας αποχαιρετήσει. Εφτά μέρες εθελοντικά φυλακή για να χαιρετήσει τους συντρόφους σου. Αυτό είναι. Έχουνε λοιπόν πάρει πάνω τους πραγματικά ολάκερο το σημερινό πρόβλημα τ' ανθρώπου.

Σηκώνουνε συνειδητά το βάρος της τιμής του ταπεινωμένου λαού μας. Κι' αισθάνονται νάναί κοντά σ' όλους τους κατατρεγμένους της γης. Έτσι συλλαμβάνουνε το νόημα σ' όλα τα γεγονότα του κόσμου μέσα από μια βασική ενότητα. Την ενότητα της λαχτάρας του ανθρώπου να γλυτώσει από την όποια καταπίεση. Όποιος αντιστέκεται, σ' όποιο μέρος της γης, είναι αδελφός τους. Πριν από καιρό είχανε φέρει στη φυλακή μας δύο Παλαιστίνιους αντάρτες. Από την πρώτη μέρα γινήκαμε ένα μαζί τους. Και ήτανε πραγματικά ένα. Όλοι

όσοι αισθάνονται σαν πραγματικό τους χρέος να αντισταθούνε στην καταπίεση, είναι από την ίδια μεριά. Είναι δικοί τους. Η ευαίσθητη συνείδηση για το δράμα του κόσμου είναι δηλαδή όχι μονάχα μια κοινή ιδιότητα, αλλά τελικά κάτι σαν κοινή καταγωγή. Με τέτοιους συντρόφους είναι σπαρμένες οι τόσες φυλακές στον τόπο μου και σε άλλους τόπους. [...]

Μιλάμε για την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Την έζησα. Υπάρχει πραγματικά σαν ευαίσθητο, ασάλινο ελατήριο στο βυθό του εαυτού μας. Είναι κάτι τελείως άσχετο με την ατομική μας αξιοπρέπεια. Βρίσκεται ριζωμένη μέσα μας πολύ βαθιά απ' αυτήν. Στην κόλαση της ανάκρισης είχα χάσει την προσωπική μου αξιοπρέπεια. Αντί γι' αυτήν είχα τόσο πόνο. Όμως η αξιοπρέπεια του ανθρώπου ήτανε μέσα μου χωρίς να το ξέρω. Κάποια ώρα την αγγίζανε. Σε μια προχωρημένη φάση της ανάκρισης. Δεν την γνωρίζουνε κι' έτσι δεν μπορούνε να την υπολογίσουνε. Λειτουργήσε σαν ελατήριο που τίναξε πάνω τα σκορπισμένα ψυχικά μέλη μου. Δεν ήμουνα εγώ που ανασηκώθηκα, ήταν ο ένας οποιοδήποτε του γένους μου. Η αξιοπρέπεια αυτή είναι ο πιο ουσιαστικός σύνδεσμος μεταξύ μας. Ανήκουμε σ' ένα ευαίσθητο γένος. Αυτή την ευαισθησία του γένους μου μόλις ένιωσα, άρχισα να υπερνικώ την ανάκριση. Δεν ήταν πια μια προσπάθεια μονάχα για μένα. Ήταν για όλους μας. Μαζί αντέξαμε. [...]

Τους μήνες που έμεινα μέσα στη μηχανή της ανάκρισης, μόνος απέναντι σ' αυτούς με τα πολλά μάτια της αράχνης και με τα ίδια μαζί της αισθήματα, μια νύχτα ένας σκοπός χωροφύλακας μου χαμογέλασε. Την ώρα εκείνη αυτός ο άνθρωπος ήτανε για μένα όλοι οι άνθρωποι. Όταν ύστερα από τέσσερις μήνες απόλυτης απομόνωσης μπήκε στο κελί μου ο αντιπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού, στο φιλικό του πρόσωπο είδα ξαφνικά όλους τους ανθρώπους. Όταν κάποια μέρα με

βάλανε επί τέλους σ' ένα κελί μαζί μ' έναν άλλο κρατούμενο και κείνος άρχισε να μου μιλά για το πάθος της ζωής του, τις βάρκες και τα καϊκια, και πάλι αυτός ο ένας ήτανε όλοι οι άνθρωποι. Είναι λοιπόν αλήθεια πως υπάρχουνε καταστάσεις που ο καθένας μας αντιπροσωπεύει όλη την ανθρωπότητα. Έτσι και τώρα, τα χαρτιά μου αυτά τα δίνω σ' έναν δυστυχημένο Ιταλό κρατούμενο που αποφυλακίζεται και δέχτηκε να προσπαθήσει να τα βγάλει στον ελεύθερο αέρα. Μ' αυτόν ελπίζω να φτάσουνε σε σας. Ο άνθρωπος αυτός είναι ξανά όλοι οι άνθρωποι για μένα.

Όμως είναι καιρός να τελειώνω. Το νεύμα μου έγινε. Έτσι ευτυχώς υπάρχουμε όλοι μας. Εμείς στη φυλακή κι' εσείς σύμφωνοι μαζί μας.

Λοιπόν «Ελευθερία, αγάπη μου».
Γεώργιος – Αλέξανδρος Μαγκάκης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Αφού εντοπίσετε α) το πρόσωπο, στο οποίο είναι γραμμένο, β) τους λόγους, για τους οποίους γράφει ο συγγραφέας, γ) σε ποιους απευθύνεται και τι επιδιώκει, να προσδιορίσετε τη γλωσσική ποικιλία, στην οποία ανήκει το κείμενο, και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. (συμβουλευτείτε την ενότητα «Βιογραφικά είδη» στην «Έκφραση – Έκθεση» της Β΄ Λυκείου).
2. Ποιες ιδέες βοηθούν το συγγραφέα ν' αντέξει τη φυλακή; Κάτω από ποιες συνθήκες συνειδητοποιεί τη μεγάλη αξία τους και γιατί αποτελούν πηγή δύναμης γι' αυτόν;
3. Ποιο κοινό στοιχείο δημιουργεί ανάμεσα στους πολιτικούς κρατούμενους αδιάσπαστους δεσμούς αλληλεγγύης; Ποιον ευρύτερο ηθικό και ανθρώπινο

ορίζοντα ξανοίγουν μέσα τους οι προσωπικές τους
ταλαιπωρίες, και γιατί;

4. Ο συγγραφέας διαχωρίζει τις έννοιες ατομική
αξιοπρέπεια και αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Κάτω
από ποιες συνθήκες ανακαλύπτει τη δεύτερη και
ποιες διαστάσεις τής δίνει;
5. Τι σημαίνει για το συγγραφέα η φράση «αυτός ο
άνθρωπος ήταν για μένα όλοι οι άνθρωποι;» Πώς
οδηγείται στην ταύτιση αυτή;

Σπ. Βασιλείου, Η δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας

Η τιμητική αποτυχία¹

Ο ένας τρόπος είναι ν' αντιδράς στα μεγάλα γεγονότα άμεσα· ο άλλος να τ' αφήνεις πρώτα να κατασταλάξουν, να ξεκαθαριστούν κυρίως. Μιλώ εδώ για τη Χιλή. Όλων μας (όλων;) η αυτόματη τάση ήταν να εκδηλωθούμε την πρώτη στιγμή, με το πρώτο μήνυμα, κι' ας ήταν αντιφατικές σε κύρια σημεία τους οι πληροφορίες.

Η αγανάκτηση έχει αυτοματικό χαρακτήρα, είναι αντίκτυπος μηχανικός σχεδόν. Μόνο που ο προσωπικός ρυθμός μιας στήλης υπαγορεύει, διαμορφώνει ανάλογα και τις εκδηλώσεις της. Έχει ίσως μια χρησιμότητα η κάποια άργητα, όπως έχει τη δική της και η σπουδή.

Έτσι ή αλλιώς, ο ξεσηκωμός των συνειδήσεων – όπου υπάρχουν συνειδήσεις– δείχτηκε ζωηρός, αντάξιος της έννοιας άνθρωπος. Ρωμαντική ίσως η ερμηνεία, αλλά δεν νομίζω στην περίπτωση τούτη πως απόμεινε αδικαίωτη. Όχι μόνο ζωηρός στάθηκε ο ηθικός ξεσηκωμός αλλά και παγκόσμιος, παρά κάποιες επιφυλάξεις που βλέπω να διατυπώνονται εδώ-εκεί από μερικούς απαισιόδοξους. Μη ζητάμε τ' αδύνατα! η ηθική ευαισθησία του προηγμένου κόσμου μας είναι στομωμένη. Πάλι καλά και με ό,τι ακούστηκε, ακούγεται. Αλλά εδώ ακριβώς είναι που θέλαμε να στήσουμε τ' αυτί: Στις ανεπίσημες, τις σκόρπιες γύρω φωνές, αυτές

---

¹ Η επιφυλλίδα αυτή δημοσιεύτηκε από τον Άγγελο Τερζάκη στον αθηναϊκό Τύπο το Σεπτέμβρη του 1973, μόλις έγινε γνωστό το πραξικόπημα του στρατηγού Πινοσέτ εναντίον του δημοκρατικά εκλεγμένου προέδρου της Χιλής Σαλβαδόρ Αλλιέντε, ο οποίος σκοτώθηκε στο Προεδρικό Μέγαρο υπερασπιζόμενος τη νομιμότητα.

που δεν υποχρεώνονται στη γλώσσα των δημόσιων λόγων. Εκεί είναι που πιάνεις την αλήθεια παλλόμενη, ακούς την καρδιά της εποχής σου. Κι' έπειτα, η πρώτη στιγμή είναι συχνά υποβολέας αδέξιος, σου προτείνει φράσεις ρητορικές, που απαγγέλλονται, θέλεις δε θέλεις, με στόμφο. Από το στόμφο δεν βγήκε ποτέ τίποτα καλό, μήτε επέζησε τίποτα. Υπάρχουν ολόκληρες υποθέσεις που χαντακώθηκαν γιατί χαρίστηκαν στο στόμφο. Κάτι ξέρουμε γι' αυτό οι Έλληνες. Αλλοίμονο αν πάει έτσι και η υπόθεση της Χιλής. Θα έχει αδικοχαθεί ο Αλλιέντε.

Παρακαλώ τον αναγνώστη να προσέξει πως δεν υπερμαχώ σε υπόθεση ομοϊδεάτη μου. Μαρξιστής, με την πολιτική σημασία που έχει αποκτήσει ο όρος, δεν είμαι. Κι' αν αποτολμώ να μιλήσω εδώ σε πρώτο πρόσωπο, είναι μόνο και μόνο γιατί τέτοιαν αποσαφήνιση πιστεύω πως θα έπρεπε να κάνει ο καθένας μας. Χρειαζόμαστε, ξεκάθαρες τοποθετήσεις μέσα στη δίκη των συνειδήσεων που θα είναι πιθανότατα η τελική ηθική εικόνα του αιώνα τούτου. Πίσω του θ' αφήσει σιδερικά ανάκατα αλλά δεν θα κριθεί από την τελειότητά τους. Το τελειοποιημένο έχει προορισμό να ξεπεραστεί, να διακωμωδηθεί. Ο κόσμος μας θα πάρει έκφραση από τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του, δηλαδή από την ηθική φυσιογνωμία του. Να μην είσαι της άκρας αριστεράς και ν' αναστατώνεσαι για ό,τι έγινε στον Αλλιέντε, να η μοναδική παρηγοριά μέσα σε μιαν υφήλιο καταντημένη όπου έχει καταντήσει η δική μας. Αν αυτό δεν γίνεται, τότε ας αποχαιρετίσουμε για πάντα την ελπίδα. Μάταια ζει ο άνθρωπος: ζει για να ματαιοπονεί και να πεθαίνει. Το άγχος του καιρού μας δεν το έχουν γεννήσει οι θόρυβοι αυτοί, το επιδεινώνουν μόνο. Το άγχος του καιρού μας το έχει γεννήσει η υποσυνείδητη, αφομοιωμένη αίσθηση μιας απέραντης ματαιοπονίας: Δεν ξέρουμε

γιατί υπάρχουμε, γιατί οικοδομούμε, δοκιμαζόμαστε, ψοφάμε. Είμαστε οι υπήκοοι ενός κόσμου δίχως σύστημα αξιών, άρα δίχως αντίκρουσμα, αποχρώντα λόγο. Μήτε πίστη μάς έχει απομείνει μήτε μυθολογία μήτε κοσμοθεωρία. Το σκηνικό του σύμπαντος είναι για μας ο ερημότοπος του «Περιμένοντας τον Γκοντό»,² με το ξεροδέντρι το κατάλληλο μονάχα για να κρεμαστεί κανένας. Υψώσαμε σε μύθο μας την κερδοσκοπία, με ιέρειά του υστερική την πλεονεξία. Ο Αλλιέντε, ό,τι κι' αν αντιπροσώπευε στο πολιτικό επίπεδο, προσφέρθηκε σφαχτάρι σ' αυτή τη θεότητα, τη θεομπαίχτρα.

Έτσι, πέρασε από την ιστορία της Χιλής στην παγκόσμια ιστορία. Είναι το κατόρθωμα αυτών που τον ανέτρεψαν. Όλα συμβάλλουν, στον καιρό μας, στο να διαφθείρεται ο άνθρωπος. Ποιος κάθεται τώρα να στοχαστεί ότι κυβερνώ δεν θα πει εξουσιάζω, θα πει δημιουργώ υποδείγματα. Οι άνθρωποι δεν εκπαιδεύονται στα θρανία· εκπαιδεύονται στην πράξη της κοινωνικής ζωής. Όλοι μιλάνε για καθεστώτα, αγοράζουν για καθεστώτα, τσακώνονται, σκοτώνονται για καθεστώτα, σάμπως το σχήμα να ήταν το παν. Το σχήμα δεν λέει τίποτα. Όχι για καθεστώτα, για μεθόδους θα έπρεπε να μιλάμε. Μεταθέσετε το λόγο από το καθεστώτς στη μέθοδο και θα ιδήτε αμέσως το εύγλωττο δίπτυχο: Στον κόσμο μας προτείνεται να διαλέξει ανάμεσα σε δυο μηχανισμούς, που συνομολόγησαν μεγαλόψυχα να συνυπάρξουν για να τον εξουσιάζουν: Ο ένας είναι ο ολοκληρωτικός,³ ο άλλος ο γκαγκστερικός.⁴

---

² «Περιμένοντας τον Γκοντό»: θεατρικό έργο του Σάμιουελ Μπέκετ

³ εννοεί το καθεστώτς της πρώην Σοβιετικής Ένωσης

⁴ εννοεί το σύστημα διακυβέρνησης των Η.Π.Α.

**Αχάριστη η εκλογή; Ναι, αλλά γιατί; Επειδή πίσω από την καθεστωτική αντίθεση παραμονεύει η μεθοδολογική ταύτιση. Η μέθοδος δίνει την ποιότητα, όχι το κάθε-
στώς.**

Ο εχθρός κρύβεται ανάμεσά μας: είναι όλοι εκείνοι που πριν εκδηλωθούν έτσι ή διαφορετικά για τον Αλλιέντε σκοτωμένον, κρίνουν πρώτα αν ήταν ομοϊδεάτης τους ή όχι, δηλαδή σύμφωνος ή όχι με τα συμφέροντά τους. Κανένας βέβαια δεν είναι σήμερα τόσο ηλίθιος που να περιμένει από τους ανθρώπους να «εξαρθούν» πάνω από τα συμφέροντά τους. Περιμένει όμως, επειδή ίσα-ίσα θεωρεί διανοητικά ξυπνημένη την τωρινή ανθρωπότητα, να καταλάβει πως λύσεις τέτοιες των προβλημάτων της χαντακώνουν μακροπρόθεσμα το συμφέρον ολονών. Γιατί, κι· ας μη το ξέρουν οι άνθρωποι, κι· ας φοράνε την κοινωνική τους λιβρέα ο καθένας, έχουν ένα κοινό συμφέρον. Είναι η σωτηρία του είδους. Το είδος όμως τρέχει ολόγισια στο γκρεμό, σπιρουνισμένο από τον οίστρο⁵ της βίας.

Η κάθε παράταξη νομίζει πως θα λύσει το πρόβλημά της, θα κατατροπώσει την αντίπαλη, αν προστρέξει στον επαγγελματισμό της βίας. Το λιοντάρι πίνει το ίδιο του αίμα τρίβοντας τη γλώσσα του στη λίμα. Αν ο Αλλιέντε είχε καταπιαστεί να στηρίξει το ιδεολογικό του πείραμα στη βία κι' έπεφτε, δεν θα ξεσηκωνόταν σήμερα η συνείδησή μας. Μπορεί ν' αποτροπιαζόμασταν σαν άνθρωποι για μια φρικαλέα πράξη, θα νιώθαμε όμως ότι διάλεξε το ανάλογο μερίδιο... μόνος του. «Πάντες γαρ οι λαβόντες μάχαιραν εν μαχαίρα από-λούνται»· το είπε ο Χριστός αυτό, που στάθηκε ο γενναιότερος επαναστάτης της Ιστορίας γιατί ήταν άοπλος. Και γιατί ξεκίνησε για να θυσιαστεί.

---

⁵ οίστρος: αλογόμυγα μτφ.: έμπνευση

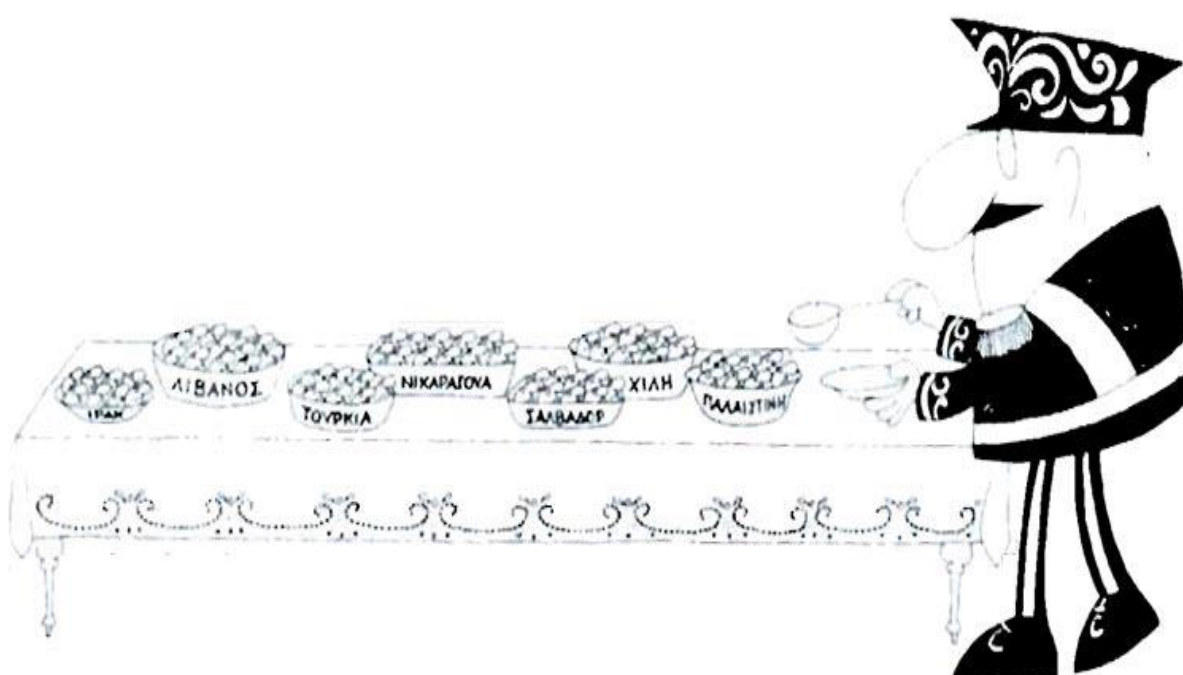
Δεν θα έχω την αφέλεια μήτε τη μεγαλορρημοσύνη να πω ότι γι' αυτό κι' επέζησε –γιατί δεν επέζησε. Τον σταύρωσαν, μια φορά οι Ρωμαίοι, τον σταυρώνουν οι Χριστιανικοί λαοί δυο χιλιάδες χρόνια τώρα συνέχεια, αφού πρώτα τον προδώσουν συστηματικά και τον διασύρουν. Η δίκη και το μαρτύριο του Χριστού είναι η σύνοψη όλης της μετέπειτα Ιστορίας. Αλλά είναι μαζί και η οριστική δίκη του ανθρώπου, όπως διεξάγεται από καταβολής του ως τη συντέλεια. Ή στον Καίσαρα ανήκει ο κόσμος ή στο Χριστό, και τους δύο μαζί δεν τους χωράει. Κάθε συγκερασμός τους είναι ανίερος, η έσχατη βεβήλωση. Αν πλαστήκαμε να διακονούμε τον Καίσαρα γιατί αυτός μας εκφράζει βιολογικά, τότε ο Χριστός ήταν τ' όνειρο της μεγάλης πλάνης.

Διαβάζω πως ο πρόεδρος Αλλιέντε κρίνεται «ρωμαντικός», δεν είχε το αίσθημα του εφικτού, πίστεψε στη νίκη των ειρηνικών μέσων. Κοιτάζω σε φωτογραφίες το πράο, θλιμμένο βλέμμα του, που ήταν σα να προαισθάνεται την αποτυχία. Αν και μαρξιστή, για τους μονοπωλητές του θρησκευτικού ζήλου άθεο, αντίχριστο, τον φαντάζομαι τώρα κάπου, σ' άλλη διάσταση, καθισμένο στα πόδια του Χριστού, δεξιά του. Τον δολοφονημένο της Χιλής τον φέρνει κοντά στον προφήτη της Γαλιλαίος το γνώρισμα της έξοχης αποτυχίας. Δίχως αυτήν, ο εγκόσμιος θρίαμβος του ανθρώπου θα ήταν απέραντα αξιοθρήνητος.

**Άγγελος Τερζάκης
Από τον ημερήσιο Τύπο**

1. Να εντοπίσετε στο κείμενο τους λόγους, για τους οποίους ο συγγραφέας αισθάνεται την έντονη ανάγκη να διαμαρτυρηθεί δημόσια για όσα έγιναν στη Χιλή. Ποιες φράσεις του κυρίως εκφράζουν την ανάγκη αυτή; Να τις σχολιάσετε.
2. Υποτίθεται ότι ο Σαλβαδόρ Αλλιέντε έπεσε θύμα των καθεστωτικών συγκρούσεων στον πλανήτη. Με ποια επιχειρήματα ο συγγραφέας ανατρέπει την άποψη αυτή; Τι κοινό υπάρχει στα καθεστώτα του πλανήτη πίσω από τη φαινομενική τους αντίθεση; Γιατί θεωρεί απαραίτητη την ανθρώπινη και ηθική αλληλεγγύη, την εξέγερση εναντίον του άδικου, άσχετα από ιδεολογικές ή καθεστωτικές αντιθέσεις;
3. Γιατί η περίπτωση του Σαλβαδόρ Αλλιέντε ξεσήκωσε τις συνειδήσεις του κόσμου; Τι ήταν αυτό που κυρίως διέκρινε τον Χιλιανό ηγέτη και γιατί, αν και μαρξιστή, ο συγγραφέας τον τοποθετεί «καθισμένο στα πόδια του Χριστού, δεξιά του»;
4. Να σχολιάσετε το οξύμωρο σχήμα, με το οποίο είναι διατυπωμένος ο τίτλος της επιφυλλίδας.

Ο στρατιώτης του LA CIOTAT

Μετά από τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, σε μια μικρή παραθαλάσσια πόλη της Νότιας Γαλλίας, τη La Ciotat, βρεθήκαμε σε κάποια γιορτή που γινόταν για την καθέλκυση ενός πλοίου και είδαμε στην κεντρική πλατεία, ανάμεσα σ' ένα ολόκληρο πλοίο που σπρωχνόταν, το μπρούτζινο άγαλμα ενός στρατιώτη του γαλλικού στρατού.

Πλησιάσαμε κ' εμείς κοντά και ανακαλύψαμε πως ήταν ένας αληθινός άνθρωπος. Στεκόταν ακίνητος, τυλιγμένος σ' ένα χακί παλτό, το ατσάλινο κράνος στο κεφάλι, μια ξιφολόγχη στο χέρι, κάτω απ' τον καυτό ήλιο του Ιουνίου και πάνω σ' ένα πέτρινο βάθρο. Το πρόσωπο του και τα χέρια του ήταν βαμμένα στο χρώμα του μπρούντζου. Δεν κούναγε τον παραμικρό μυώνα και τα βλέφαρα του δεν πετάρισαν ούτε μια φορά. Στα πόδια του βρισκόταν ένα κομμάτι χαρτόνι που έγραφε:

Ο άνθρωπος άγαλμα
(Homme Statue)

«Εγώ, ο Τσαρλς Λουί Φρανκάρντ, στρατιώτης στο τάδε σύνταγμα πεζικού, σε ένα βομβαρδισμό που έγινε στη μάχη του Verdun έμεινα για πολλές ώρες θαμμένος ζωντανός κάτω από τα χώματα μαζί με τα πτώματα. Όταν με ξέθαψαν, είχα αποκτήσει την ασυνήθιστη ικανότητα να παραμένω ακίνητος, σαν άγαλμα, και όση ώρα θέλω. Αυτή μου η τέχνη έχει εξεταστεί από πολλούς δόκτορες και έχει χαρακτηριστεί σαν μια ανεξήγητη αρρώστια. Βοηθήστε, σας παρακαλώ, έναν άνεργο οικογενειάρχη και πατέρα αμέτρητων τέκνων, με ό,τι έχετε ευχαρίστηση».

Ρίξαμε ένα νόμισμα στο πιάτο που βρισκόταν δίπλα στην επιγραφή και συνεχίσαμε πιο κάτω κουνώντας το κεφάλι μας. Εδώ λοιπόν, σκεφτήκαμε, στέκεται Αυτός, οπλισμένος μέχρι τα δόντια, ο ακατανίκητος και

άφθαρτος Στρατιώτης πολλών χιλιετηρίδων, αυτός που είναι καμωμένος από Ιστορία, αυτός που πραγματοποίησε τα εκπληκτικά κατορθώματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Καίσαρα, του Ναπολέοντα, για τους οποίους έχουμε τόσα πολλά διαβάσει στα σχολικά βιβλία. Αυτός είναι. Δεν κουνάει ούτε τα βλέφαρά του. Αυτός είναι ο τοξότης του Κύρου, ο αρματηλάτης του Καμβύση που η άμμος της ερήμου δεν κατάφερε τελικά να τον θάψει, ο λεγεωνάριος του Καίσαρα, ο λογχοφόρος καβαλάρης του Τζέγκινς Χαν, ο Ελβετός του Λουδοβίκου του δέκατου τέταρτου και ο γρεναδιέρος του Ναπολέοντα του Πρώτου. Κατέχει την όχι και τόσο ασυνήθιστη ικανότητα να κάνει πως δεν καταλαβαίνει τίποτα, όταν δοκιμάζουν επάνω του όλα τα πιθανά και απίθανα μέσα καταστροφής. Όπως μια πέτρα, δίχως αισθήματα (λέει ο ίδιος) στέκεται ακλόνητος, όταν τον στέλνουμε στο θάνατο. Κατατρυπημένος από τα δώρα των κάθε εποχών, πέτρινων, χάλκινων, σιδερένιων, τσαλαπατημένος από τα άρματα του Αρταξέρξη κ' εκείνα του στρατηγού Λούντεντορφ, διαλυμένος από τους ελέφαντες του Αννίβα και το ιππικό του Αττίλα. Κατατρυπημένος από τα βέλη όλο και πιο εκσυγχρονισμένων τόξων αμέτρητων αιώνων, από τα ιπτάμενα κοτρόνια του καταπέλτη, καταξεσκισμένος από τις σφαίρες, μεγάλες σαν αυγά περιστεριών και μικρές σαν μέλισσες. Στέκεται αυτός, πάντοτε καινούργιος, διαταζόμενος σε αμέτρητες γλώσσες, δίχως να ξέρει το γιατί. Τις χώρες που κατάκτησε δεν τις πήρε ποτέ στα χέρια του, σαν το χτίστη που δεν κατοικεί στο σπίτι που έχτισε ο ίδιος. Μα ούτε και η χώρα τού ανήκει, την οποία υπερασπίστηκε με τόσο σθένος. Ούτε το όπλο μα ούτε και η στολή που φοράει του ανήκει. Εκείνος όμως προχωρεί πάντοτε μπροστά, από πάνω του η θανατερή βροχή των αεροπλάνων και το καυτό λάδι που πέφτει από τις επάλξεις, κάτω από τα πόδια του οι

νάρκες και οι παγίδες, γύρω του η πανούκλα και τα δηλητηριώδη αέρια. Σάρκινη τροφή για τα δόρατα και τα τόξα, ο στόχος, ματωμένη λάσπη κάτω από τα τανκς, μπροστά του ο εχθρός και πίσω του ο στρατηγός. Αμέτρητα χέρια υφαίνουν το αμπέχονο του, σφυρηλατούν το θώρακά του, κόβουν και ράβουν τις μπότες του. Και αμέτρητες οι τσέπες που χάρη σε αυτόν ξεχειλίζουν από χρήμα. Αμέτρητες οι κραυγές σε όλες τις γλώσσες του κόσμου τον εμπυχώνουν να προχωρήσει. Δεν υπάρχει κανένας Θεός που να μην τον ευλογεί. Αυτόν, που είναι μiasmμένος από τη φρικιαστική λέπρα της υπομονής, ποτισμένος ως το κόκαλο από την αγιάτρευτη αρρώστια της αναισθησίας.

Τι είδους θάψιμο ήταν αυτό κάτω από τα χώματα, σκεφτήκαμε, που τον έκανε να ευχαριστεί την τύχη του γι' αυτή την τρομαχτική, απαίσια και τόσο κολλητική αρρώστια;

Δεν θα βρεθεί ποτέ άραγε, αναρωτιόμαστε εμείς, κάποιο φάρμακο για δαύτη;

Μπέρτολτ Μπρεχτ,
«Ιστορίες»

Μετάφραση: Γιώργος Κώνστας

1. Γιατί ο συγγραφέας επινοεί την ιστορία του «ανθρώπου αγάλματος»; Τον εξυπηρετεί σε σχέση με το μήνυμα που θέλει να μεταδώσει; Να απαντήσετε σχολιάζοντας ταυτόχρονα το ύφος του κειμένου.
2. Να σχολιάσετε τα ερωτήματα του συγγραφέα στο τέλος του κειμένου. Αφορούν, νομίζετε, μόνο το συγκεκριμένο στρατιώτη;

Η νέα ιδεολογία του πολέμου

Οι μάχες που περιγράφονται στα ομηρικά έπη είναι γεγονότα υψηλής κοινωνικότητας. Όταν οι αντίπαλοι αντικρίζονται, ο αναγνώστης γνωρίζει ήδη την προΐστορία τους ή διαβάσει επί τόπου το βιογραφικό τους. Οι μονομάχοι, πρωτοκλασάτοι ήρωες ή νεαροί ευέλπιδες, είναι γενικώς πολύ κατάφρακτοι και χειρωνακτικά απασχολημένοι για να τα «πουν ένα χεράκι», ωστόσο δείχνουν ετοιμότητα για σύντομα σχόλια ή «σάουντμπαϊτς» –περίπου σαν αυτά που φιλοτεχνούσε το ολύμπιο φλέγμα του κ. Μποντ (Τζέιμς Μποντ) σε συνθήκες έσχατης δοκιμασίας. Το σημαντικό είναι ότι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο οι αντίπαλοι περίπου «γνωρίζονται».

Αυτή η «γνωριμία» είναι το ένα άκρο. Το άλλο είναι ο Γάλλος ΝΑΤΟϊκός που, εν συναγερμώ στα σύνορα Σκοπίων-Κοσσυφοπεδίου, βάζει το δάχτυλο στη σκανδάλη αλλά όχι το χέρι του στη φωτιά αν ρωτηθεί ποιος ακριβώς είναι ο εχθρός του· ή ο άλλος που ξέρει ότι είναι εκεί για να εγγυηθεί την επί γης ειρήνη, αλλά δεν γνωρίζει περισσότερες λεπτομέρειες. Ο Αμερικανός χειριστής του μαχητικού μπορεί να είναι ακόμη πιο «νυχτωμένος», προφανώς επειδή η επιχειρησιακή του βάρδια συμπίπτει με το ωράριο του κόμη Δράκουλα – και στο άκρο του άκρου, εκείνος ο καπετάνιος του «Στελθ», που πολέμησε αόρατος εναντίον αοράτων, κατεδύθη άγνωστος μεταξύ αγνώστων και ανελήφθη εκ νέου εις τους ουραμούς μετά τρεις ώρας.¹

---

¹ Αναφέρεται σε γεγονότα της ένοπλης επίθεσης του ΝΑΤΟ εναντίον της Γιουγκοσλαβίας την άνοιξη του 1999 με αφορμή την κρίση στο Κοσσυφοπέδιο.

Ανάμεσα στις ομηρικές μάχες και στην αμερικανική πολεμική τεχνολογία, η ιδεολογία του πολέμου στον δυτικό κόσμο έχει εμφανίσει ενδιαφέρουσες τροπές. Πολύ πριν από το Φρόιντ,² η αρχαιότητα επεξεργάστηκε τη σχέση πολεμικού και ερωτικού ενστίκτου. Οι σχετικές μεταφορές αφθονούν –από τα «βέλη» και τα «τόξα» του Ερωτιδέα ως τις πλήρως ανεπτυγμένες «ερωτικές εκστρατείες». Πίσω από το «ροκοκό» και το «μπαρόκ»³ της σχετικής εικονοπλασίας και ρητορικής εύκολα διακρίνει κανείς την κοινή αντίληψη ότι ο πόλεμος, όπως ακριβώς και ο έρωτας, είναι έκφραση «πάθους». Αυτός είναι προφανώς ο λόγος που η ποίηση προτιμάει το «ζουμ» σε ζεύγη αντιπάλων στους οποίους αποδίδει περισσότερα ή λιγότερα «ατομικά» χαρακτηριστικά. Ο σπαρτιάτης οπλίτης του Τυρταίου είναι όλκιμος νεανίας ή ώριμος βετεράνος που στήνεται απέναντι στον συγκεκριμένο αντίπαλο και ο λεγεωνάριος του Οράτιου πρέπει να κοιτάζει κατάματα τον μαυριτανό ή πάρθο αρνητή του ρωμαϊκού «ιμπέριουμ».⁴

Κατά τον Μεσαίωνα, η αντίληψη του πολέμου ως έκφρασης πάθους ενσωματώνεται στις τελετουργίες του ιπποτικού κώδικα και συγκλίνει προς το «σαβουάρ βιβρ»⁵ του ρομαντικού έρωτα.

² Σίγκμουντ Φρόιντ (Sigmound Freud, 1856 – 1939): Διάσημος Αυστριακός νευρολόγος και ψυχίατρος, εισηγητής της ψυχανάλυσης

³ Μπαρόκ, Ροκοκό: τάσεις της τέχνης στην Ευρώπη του 17ου και 18ου αιώνα

⁴ Imperium: Κυριαρχία, αυτοκρατορία· εξού και ιμπεριαλισμός

⁵ Σαβουάρ βιβρ (γαλ.): Κώδικας καλών τρόπων

Ο ιππότης μάχεται προσηλωμένος στους πολεμικούς κανόνες, όπως ακριβώς διεκδικεί την εκλεκτή του σεβόμενος τις αξιώσεις του αντιζήλου δείχνει μεγαλοψυχία απέναντι στον ηττημένο της πολεμικής, όσο και της ερωτικής, αναμέτρησης· δέχεται με αξιοπρέπεια και νηφαλιότητα τη δική του ήττα. Το ιπποτικό όραμα της κατάκτησης και της απελευθέρωσης της Ιερουσαλήμ από τους αλλόθρησκους Τούρκους είναι η άλλη όψη του αγώνα για την κατάκτηση της δεσποσύνης. Ο πόλεμος είναι ζήτημα οράματος, πάθους και προσωπικής τιμής.

Οι εκλεπτυσμένες μορφές της αναγεννησιακής αστικής κουλτούρας και οι ορθολογικές τάσεις κατά τον 17ο και 18ο αιώνα περιέστειλαν την ιδεολογία του πολέμου ως πάθους που εμπλέκει το σύνολο της προσωπικότητας. Στο τέλος του 15ου αιώνα οι επαγγελματίες στρατιώτες που υπηρετούσαν τους Ιταλούς πρίγκιπες και τον Πάπα, οι *condottieri*, ήταν περισσότερο διπλωμάτες και έμποροι παρά μαχητές, και προτιμούσαν να εξαγοράζουν τους αντιπάλους παρά να τους πολεμούν. Η εποχή των μισθοφόρων που ήταν ισοβίως μάχιμοι χωρίς να δώσουν ποτέ μάχη τερματίστηκε οριστικά, όπως παρατήρησε ο μεγάλος ιστορικός του πολέμου Ferdinand Foch, με τη Γαλλική Επανάσταση, με την οποία το πάθος «υποτροπίασε», ενώ το ίδιο «εμπαθείς» ήταν οι πόλεμοι που εμπνεύστηκαν από το όραμα του εθνικού κράτους. Οι πόλεμοι της ανεξαρτησίας κατά το 19ο αιώνα επαναβεβαιώνουν την ιδέα του πολέμου ως πάθους –που τώρα πυρακτώνεται μέσα στη συλλογική υψικάμινο του «έθνους». Ύστερα ήρθε το Βερντέν.

Η βασική αρχή του πολέμου μέχρι τότε ήταν η εξουδετέρωση της στρατιωτικής ισχύος του αντιπάλου. Στο Βερντέν το 1916 ανακαλύφθηκε ο «ολικός» πόλεμος, όπου οι στόχοι της επίθεσης δεν ήταν μόνο

στρατιωτικές εγκαταστάσεις αλλά και εργοστάσια παραγωγής πολεμικού υλικού· όχι μόνο οι πολεμιστές αλλά και ο πληθυσμός των πολιτών που θα μπορούσε να γεννήσει στρατιώτες· όχι μόνο η στρατιωτική μηχανή αλλά και ο ανθρώπινος ιστός ενός ολόκληρου έθνους. Οι Γερμανοί μίλησαν για τη «Μάχη του Πολεμικού Υλικού» (Materialschlacht), σηματοδοτώντας την έκθλιψη του ανθρώπινου υποκειμένου από το τεχνολογικό αντικείμενο και τη μετάβαση από τον πόλεμο ως δράμα και πάθος στον πόλεμο ως τεχνολογική δοκιμή και παγκόσμια έκθεση πολεμικής βιομηχανίας. Οι γερμανικές «Βέρθες» σφυροκόπησαν το Παρίσι από απόσταση 130 χιλιομέτρων και εγκαινίασαν την εξ αποστάσεως μαζική καταστροφή σε ένα πολεμικό παιχνίδι που έμελλε να έχει «λαμπρή» συνέχεια. Ο «απανθρωπισμός» και η «εκμηχάνιση του πολέμου», όπως έχει επισημανθεί από πολλούς, εξουδετέρωσε οποιαδήποτε έννοια «πάθους». Δεκατρείς Γερμανοί γιατροί εξέδωσαν το 1930 μια δίτομη ηθογραφία του Μεγάλου Πολέμου,⁶ όπου διεκτραγωδούσαν με στατιστική ακρίβεια τη διάχυτη ερωτική ακηδία⁷ και ανικανότητα των πρωταγωνιστών του.

Είναι προφανές ότι ο πόλεμος ως πάθος ακμάζει στις «τζιχάντ» της υψηλίου, στα βουνά του Κουρδιστάν και στο εθνοτικό σφαγείο του Κοσσυφοπεδίου. Είναι όμως εξίσου προφανές ότι οι «Τόμαχοκ» και τα «Στελθ» δεν εμπορούνται από αυτό το πάθος. Δεν υπάρχει λόγος να επαναλάβουμε εδώ μια από τις δεκάδες εικασίες που έγιναν για τους πραγματικούς λόγους που τα ενεργοποίησαν. Αλλά λίγοι από μας μπορούν να αντισταθούν στη μελαγχολική υποψία ότι αυτή η «ανθρωπιστική»

---

⁶ Εννοεί τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο

⁷ ακηδία: αμέλεια, παραμέληση

επιχείρηση δεν έχει τόσο σχέση με το «δράμα και το πάθος του πολέμου», το οποίο μπορεί να αποδοκιμάζαμε αλλά τουλάχιστον θα καταλαβαίναμε περισσότερο, όσο με τη «Μάχη του Πολεμικού Υλικού» και την παγκόσμια έκθεση πολεμικής βιομηχανίας. Μπορεί η υποψία να είναι άστοχη, αλλά εν τω μεταξύ στα υπερατλαντικά μετόπισθεν συμβαίνουν πράγματα που θα ήταν γελοία αν δεν ήταν τόσο τραγικά. Ο Μπιλ Κλίντον δανείστηκε ένα χάρτη από το διπλανό Δημοτικό για να μυήσει τους «εμπόλεμους» πολίτες του στα μυστήρια της βαλκανικής ανθρωπογεωγραφίας. Οι περισσότεροι πρέπει να εμπεδώσουν ότι η Ελλάδα είναι κοντά στη Mysopos, και ότι το Κοσσυφοπέδιο πέφτει μία σπιθαμή πιο πάνω («μάλλον δεν πρέπει να πάμε στη Mysopos το καλοκαίρι, honey!). Αυτό ανοίγει καινούργιο κεφάλαιο στην ιδεολογία του πολέμου. Πρέπει να καταγραφεί, όπως και το άλλο: ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία, λέει, έχει πυροδοτήσει μια σειρά από «shat shows» στα αμερικανικά τηλεοπτικά κανάλια. Όπως λέμε «Μπράβο, καλώς ήρθατε!».

Θ. Λ. Παπαγγελής
Από τον ημερήσιο Τύπο

Παρακολουθήστε μέσα στο κείμενο τις διάφορες τροπές που έχει εμφανίσει η ιδεολογία του πολέμου απαντώντας στα εξής ερωτήματα:

1. Πού τοποθετεί τα δύο άκρα των τροπών αυτών ο συγγραφέας και ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καθενός;
2. Σε ποιες εποχές, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, ο πόλεμος γίνεται αντιληπτός ως έκφραση πάθους και ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προσλαμβάνει η αντίληψη αυτή σε κάθε εποχή;
3. Πότε τερματίζεται η αντίληψη για τον πόλεμο ως έκφραση πάθους και από ποια αντίληψη

αντικαθίσταται; Ποια είναι η νέα ιδεολογία του πολέμου; Με ποιο τρόπο μάς την κάνει παραστατική στο τέλος του άρθρου ο συγγραφέας;

«Από πού ερχόμαστε; Ποιοι είμαστε; Πού πηγαίνουμε;»

(Τίτλος πίνακα του Πολ Γκογκέν,¹ 1897)

Αυτά ήταν τα ερωτήματα που ετέθησαν από έναν μεγάλο καλλιτέχνη, καθώς ο προηγούμενος αιώνας εξέπνεε...

Καθώς βαδίζουμε προς την εκπνοή του 20ού αιώνα, στο τέλος μιας ακόμη χιλιετίας, όλοι οι άνθρωποι στον πλανήτη αναρωτιούνται ακριβώς γι' αυτά τα πράγματα. Το ίδιο κι εγώ, αναρωτιέμαι ποια είμαι, την άνοιξη του 1999, στο Βελιγράδι, μέσα στον πόλεμο.

Μένω στη Γιουγκοσλαβία, στη γειτονιά μου δεν υπάρχει καταφύγιο, το σπίτι μου δεν έχει υπόγειο, δεν ξέρω πού να πάω...

...Η αρχή του πολέμου και οι επιδρομές στη Γιουγκοσλαβία στις 24 Μαρτίου 1999, στις 8 τοπική ώρα, με βρήκαν σε ένα προάστιο του Βελιγραδίου, στο σπίτι της μητέρας μου. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τον παγερό τρόπο στα μάτια του 10χρονου γιου μου. Εκατομμύρια γονείς στη Γιουγκοσλαβία έζησαν και αισθάνθηκαν αυτό το συναίσθημα. Το ζουν άλλωστε μέρα με τη μέρα, νύχτα με τη νύχτα.

---

¹ Πολ Γκογκέν (Paul Gauguin, 1848 – 1903): Γάλλος ιμπρεσιονιστής ζωγράφος. Θεωρούσε το δυτικό πολιτισμό αδιέξοδο και διεφθαρμένο. Έζησε και ζωγράφισε πολλά χρόνια στην Ταϊτή.

Ας μη γελιόμαστε –οι άνθρωποι δεν θα συνηθίσουν ποτέ την ιδέα του πολέμου. Μπορεί ίσως να μάθουν να τον υπομένουν, αλλά δεν θα τον συνηθίσουν ποτέ. Ο πόλεμος είναι εφήμερη νόσος, όχι χρόνια. Η ψυχική αγωνία όμως είναι το φυσικό επακόλουθο κάθε πολέμου. Για όλες τις πλευρές. Ας είμαστε ρεαλιστές: τα υλικά αγαθά, τα κτίρια, οι γέφυρες, τα τούβλα, τα σίδερα, όλα θα ζήσουν περισσότερο από εμάς. Είτε γίνεται πόλεμος είτε όχι. Η ανθρώπινη ζωή και η ανθρώπινη ψυχή, όπως αυτή της γάτας, του σκύλου, του λιονταριού ή ακόμη και του λουλουδιού και του δένδρου, είναι τόσο πιο εύθραυστες, τόσο πιο σύντομες. Τα υλικά αγαθά είναι «βιολογικώς» πιο ανθεκτικά από εμάς!

Ο 10χρονος γιος μου «τρώει» τα νύχια του. Τον αφήνω να το κάνει. Τον ανακουφίζει ψυχολογικά. Δεν τα «δαγκώνει» μόνο όταν ακούει τον ήχο των σειρήνων να σκίζει τον αέρα ή τον συριγμό των βομβών και των αεροπλάνων που πετούν πάνω από τα κεφάλια μας. Το κάνει συνέχεια.

Λίγο προτού ηχήσουν οι σειρήνες τα σκυλιά αρχίζουν να κουνούν ανήσυχα την ουρά τους. Το κλάμα τους είναι συνεχές, γεμάτο αγωνία. Βρίσκονται σε συναγερμό προτού ακουστεί ο πραγματικός συναγερμός. Ανιχνεύουν πριν από τα ραντάρ.

Μία από τις τρομαχτικές νύχτες του πολέμου ήταν όταν ένα προάστιο του Βελιγραδίου, η Sremcica, χτυπήθηκε. Πριν από την επιδρομή οι σειρήνες ανήγγειλαν το τέλος του συναγερμού. Βγήκαμε από το καταφύγιο και πήγαμε ανακουφισμένοι στο σπίτι της μητέρας μου. Καθόμουν μπροστά σε ένα μισάνοιχτο παράθυρο, με το ένα παντζούρι κλειστό –σύμφωνα άλλωστε και με τους κανονισμούς. Ξαφνικά διέκρινα στον ορίζοντα έντονο φως, σαν να ήταν ο ήλιος που βγήκε μέσα στη νύχτα. Ύστερα ακούστηκε μια

εκκωφαντική ριπή. Τα παράθυρα άρχισαν να τρίζουν. Τρέξαμε στο πυρηνικό καταφύγιο, καθώς μια πνιχτή ηχώ από τις απανωτές προειδοποιήσεις έφτανε στα αφτιά μας. Κάτω από το έδαφος, βαθιά μέσα στις σαρκοφάγους που ως τότε μας έδιναν την ψευδαίσθηση της απόλυτης ασφάλειας και της ακίνητης σιωπής, αισθανθήκαμε τη γη να σείεται συθέμελα!

Σωριαστήκαμε κατάχλομοι στις καρέκλες μας. Κάποιος φώναξε δυνατά: «Κλείστε τις πόρτες!». Αναφερόταν στις μεγάλες σιδερένιες πόρτες, εκείνες που σφραγίζουν για πάντα τις κρύπτες των φαράώ...

Η μισή οικογένειά μου βρισκόταν έξω από αυτές τις πόρτες. Ο γιος μου Νυκ, η αδελφή μου κι εγώ ήμασταν μέσα...

Ένας άνδρας ανακοίνωσε ότι μόλις είχε θέσει σε λειτουργία τον εξαερισμό και μας προειδοποίησε να αναπνέουμε αργά και να παραμένουμε ακίνητοι. Χωρίς να καταλαβαίνω τι γινόταν, αισθανόμουν την καταστροφή. Προσπάθησα να εξηγήσω στο παιδί μου ότι επρόκειτο για ένα παιχνίδι με Ινδιάνους και καουμπόηδες. Ανάγκασα τον εαυτό μου να πάψει να σκέφτεται την υπόλοιπη οικογένεια που βρισκόταν εκεί έξω. Σιγά σιγά αισθανόμουν ότι τα τύμπανα των αφτιών μου θα σπάσουν, εξαιτίας της έλλειψης οξυγόνου. Μια τρομερή ναυτία μού δημιουργούσε τάση προς έμετο.

«Κρατήσου, κρατήσου», έλεγα στον εαυτό μου, «για χάρη του παιδιού! Σε λίγο όλα θα περάσουν. Ίσως όλα σταματήσουν μια και καλή!». Ο Νυκ ψιθύρισε: «Μαμά, πετάμε με αεροπλάνο;». «Ναι, αγόρι μου. Σε λίγο θα προσγειωθούμε. Σύντομα τα αυτάκια σου δεν θα πονούν πια».

Μου φάνηκε ότι ακριβώς στο τελευταίο λεπτό, έπειτα από μια μικρή αιωνιότητα της ζωής μου, άνοιξαν οι σιδερένιες πόρτες και ο φρέσκος αέρας έφτασε στα

ρουθούνια μας. Μαζί με τον καθαρό αέρα ήρθαν η μητέρα μου και ο σύζυγος μου Milorad. Φαίνονταν ανήσυχοι, τα πρόσωπά τους ήταν κρυμμένα πίσω από τις πετσέτες. Δεν με ένοιαζε πλέον που βήχαμε συνέχεια και τα μάτια μας έτρεχαν ασταμάτητα εξαιτίας της σκόνης. Τουλάχιστον είχαμε σωθεί από τις κατακόμβες.

Δεν ξαναπήγαμε στα καταφύγια ο Milorad, ο Vuk και εγώ. Η αδελφή μου αντιθέτως παραμένει «φυλακισμένη» στα καταφύγια. Για περισσότερες από 20 νύχτες τώρα κοιμάται μέσα στην πνιγηρή μούχλα, ντυμένη από την κορυφή ως τα νύχια με τζάκετ και μπότες. Τυλίγει τη μέση της με μαντίλια και καλύπτεται με αμέτρητες κουβέρτες. Εκείνη δεν έχει παιδιά.

Ύστερα από τις πρώτες ημέρες και νύχτες του πολέμου άρχισα να βλέπω εφιάλτες στον ύπνο μου. Το πρώτο όνειρο που είδα μου φάνηκε χειρότερο και από την πραγματικότητα.

Ονειρεύτηκα ότι ο Milorad, ο Vuk και εγώ βρισκόμασταν σε μια τεράστια έπαυλη. Υπήρχαν πολλά άγνωστα πρόσωπα εκεί. Ξαφνικά στρατιώτες, με πλήρη εξάρτυση, κατέλαβαν το κτίριο. Δεν ήθελαν όμως να μας πειράξουν. Ήθελαν μόνο να μας προστατεύσουν. Από τι, από ποιον, δεν ήξερα. Το μόνο που ήξερα ήταν ότι ήμασταν φυλακισμένοι. Ο έξω κόσμος δεν θα ήταν ποτέ πια πραγματικός, θα έπαυε να υπάρχει. Το φως, ο αέρας, τα δένδρα, η ελευθερία. Προθανάτια ελευθερία...

Διαφορετικές ειδήσεις έρχονται εδώ καθημερινά. Τη μία μέρα μάς λένε ότι το ΝΑΤΟ κάνει λόγο για μαζικούς τάφους εθνικιστών Αλβανών. Μπορούν άραγε τώρα να διακρίνουν την εθνικότητα ακόμη και κάτω από το έδαφος; Πρόκειται μήπως για μια μοντέρνα αρχαιολογία; Την άλλη ημέρα ακούμε ότι το ΝΑΤΟ χτύπησε ένα караβάνι από Αλβανούς πρόσφυγες. Τι είναι ακριβώς αυτό που επιθυμεί το ΝΑΤΟ;

Πέρασαν κιόλας 33 ημέρες που οι σειρήνες ηχούν, χωρίς εξαίρεση, κάθε μέρα στις 8 το βράδυ και αναγγέλλουν πάλι ότι ο κίνδυνος πέρασε περίπου στις 8 το πρωί. Ο γιος μου Vuk λέει ότι αναγγέλλουν το βραδινό γεύμα και ότι μετά τον ύπνο σερβίρεται το πρωινό –αν μπορεί κανείς να μιλήσει για ύπνο. Πολλές φορές ο συναγερμός ισχύει όλο το 24ωρο. Συχνά οι βόμβες αρχίζουν να πέφτουν προτού ακόμη ηχήσουν οι σειρήνες –όταν χρησιμοποιούν τα αόρατα όπλα τους. Όπως και να 'χει το πράγμα, είναι μια διαρκής κατάσταση. Το Βελιγράδι είναι ένας συνεχής στόχος. Όπως άλλωστε και η Σερβία.

Μπορώ κιόλας να ξεχωρίσω χιλιάδες διαφορετικούς ήχους. Για παράδειγμα: μια τεράστια πόρτα που κλείνει, ένας σεισμός. Διακρίνω ακόμη τους ήχους των αεροπλάνων που πετούν ψηλά ή και χαμηλά, τον συριγμό των πυραύλων που θυμίζουν προς στιγμή βαρελότα του καρναβαλιού, μόνο που δεν είναι...

Τα αφτιά μου έμαθαν να τεντώνονται σε κάθε μακρινό και κοντινό ήχο. Όλες οι οικιακές συσκευές ηχούν διαφορετικά από ό,τι συνήθως. Οι λάμπες του σπιτιού έχουν καεί, το ίδιο και ο τηλεφωνητής. Ο υπολογιστής της αδελφής μου κάτι έπαθε και τα δείχνει όλα μπλε. Το χρώμα του ουρανού που όλοι φοβόμαστε... Το χρώμα του καθαρού ουρανού...

Ξέχασα να αναφέρω τις μυρωδιές και τις γεύσεις. Τη μυρωδιά της βενζίνης, τη βαριά οσμή του καμένου, την μεταλλική γεύση στο στόμα μετά τη βροχή, σαν τα παλιά σφραγίσματα στα δόντια...

Εκτός από το δελτίο για τον καιρό, τη θερμοκρασία και την ατμοσφαιρική πίεση, τώρα μας πληροφορούν και για τις αεροπορικές επιδρομές. Αν θα γίνουν ή όχι.

Όσο για τον χρόνο, δεν υπάρχει πλέον για όλους εμάς. Συστέλλεται και διαστέλλεται, αλλά τις περισσότερες φορές δεν υπάρχει...

Αρχίσαμε κιόλας να προσαρμοζόμαστε, όμως ποτέ δεν θα το συνηθίσουμε. Είναι επικίνδυνο να το συνηθίσεις....

Το Πάσχα η πόλη γέμισε με πόστερ.

Ένα υπέροχο, βαμμένο αβγό. Επάνω του έγραφε: «Ο Χριστός αναστήθηκε». Από κάτω έγραφε στα αγγλικά: «Εκείνοι πιστεύουν στις βόμβες, εμείς στον Θεό!».

**Γράμμα από τη Γιασμίνα Μιχαήλοβιτς
Από τον ημερήσιο Τύπο**

- 1. Να συγκρίνετε το κείμενο της Γιασμίνα Μιχαήλοβιτς με αυτό του Γ. Α. Μαγκάκη που προηγήθηκε. Ανήκουν στην ίδια ποικιλία λόγου, και γιατί;**
- 2. «Οι άνθρωποι δεν θα συνηθίσουν ποτέ την ιδέα του πολέμου... Αρχίσαμε κιόλας να προσαρμοζόμαστε, όμως ποτέ δε θα το συνηθίσουμε. Είναι επικίνδυνο να το συνηθίσεις...». Ποιους τρόπους χρησιμοποιεί η συγγραφέας στο κείμενό της για να μας κάνει να αισθανθούμε το περιεχόμενο των φράσεων αστών;**
- 3. Η συγγραφέας παρουσιάζει τους βομβαρδισμούς μέσα από τις αντιδράσεις του γιου της. Ποιες είναι αυτές; Σχολιάστε τις.**
- 4. Σχολιάστε το όνειρο που αφηγείται η συγγραφέας. Ποια είναι η σχέση του με τα πραγματικά γεγονότα του πολέμου;**
- 5. Στη λειτουργία ποιων αισθήσεων αναφέρεται κυρίως η συγγραφέας στο κείμενό της; Τι πετυχαίνει, νομίζετε, με τις αναφορές της αυτές;**
- 6. Σχολιάστε τις τελευταίες φράσεις του κείμενου. Τι εκφράζουν, κατά τη γνώμη σας;**

Η Δικαιοσύνη

Μα, ω Πέρση, άκουε συ τη δικαιοσύνη και μη
συδαυλίζεις την αδικία. Γιατί η αδικία είναι ολέθρια για
τους μικρούς ανθρώπους— ακόμα κι' οι μεγάλοι
δυσκολεύονται να τη σηκώσουνε και κάτου από το
βάρος της λυγούν, τη μέρα π' αναπάντεχες κατα-
στροφές συντύχουν. Πολύ προτιμότερος είναι ο δρόμος
που περνώντας από την άλλη πλευρά οδηγεί στη
δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη, όταν έρθει η ώρα της,
θριαμβεύει ενάντια στην αδικία— μα σαν το πάθη πια
κανείς κι' άμυαλος να ναι το καταλαβαίνει. Αμέσως
βρίσκεται επί τόπου ο Όρκος,¹ τρέχοντας στ' αχνάρια
των άδικων κρίσεων, ενώ το κλάμα υψώνεται της
Δικαιοσύνης, που εδώ κι' εκεί σέρνεται, όπου την
οδηγούν εκείνοι που καταβροχθίζουνε τα δώρα και
λύνουνε τα διάφορα² με τις κρισοδικιές τις άδικες. Και
τριγυρνάει κλαίγοντας αυτή εκεί που μένουν οι λαοί,
στις πολιτείες και στα ύπαιθρα ντυμένη με την καταχνιά
και φέρνει συφορές σ' αυτούς που τηνε διώχνουν και το
μέτρο το σωστό της απαρνώνται. [...] Και σεις επίσης,
βασιλιάδες, στοχασθείτε τούτη τη δικαιοσύνη! Γιατί
πολύ κοντά σας οι αθάνατοι βρίσκοντ' εκεί,
παραφυλάγοντας αυτούς που με στρεψοδικιές
καταδυναστεύουνε τον ένα με τον άλλον, μη
λογαριάζοντας το φόβο του θεού. Γιατί τρεις φορές δέκα
χιλιάδες πάνω στην πολύβλαστη τη γη είναι οι
αθάνατοι απ' τον Δία των θνητών ανθρώπων φύλακες.
Αυτοί αγρυπνούνε πάνω από τις δίκες κι' από τ' άθλια
έργα, άόρατοι, παντού στον κόσμο τριγυρνώντας.

---

¹ Ο Όρκος: Γιος της Έριδας, θεωρείται από τον Ησίοδο
δαίμονας με καταστροφική ενέργεια για τους επιόρκους

² τα διάφορα: οι διαφορές

Έχετε ακόμα στο νου σας πώς υπάρχει κάποια παρθένα, η Δικαιοσύνη, κόρη του Διός, που την τιμούν και που τη σέβονται οι θεοί, οι άρχοντες του Ολύμπου: Την βλέπτε λοιπόν κάποιος μ' άδικες κρισοδικιές; – αμέσως τρέχει να καθίσει στου Διός τα πόδια του πατέρα της, του γιού του Κρόνου, και του μηνάει των άδικων ανθρώπων την καρδιά, για να πληρώσει ο λαός τα κρίματα των βασιλιάδων του, που με ολέθριους στοχασμούς, πότε έτσι, πότε αλλιώς, έξω απ' τον ίσιο δρόμο ρίχνουνε τις δίκες με τις άδικες κρισοδικιές των. Ω! Φυλαχτήτε, βασιλιάδες, απ' αυτά, κι' ίσια τη γλώσσα σας κρατείτε, σεις που καταπίνετε τα δώρα που σας φέρνουνε, και τις στρεψοδικιές σας λησμονήστε ολότελα. Έχετε στο νου σας πως μαστορεύει δυστυχίες για τον εαυτό του αυτός που μαστορεύει δυστυχίες στους άλλους: ο κακός στοχασμός είναι προπαντός ο πιο κακός για κείνον που τον κάνει. Το βλέμμα του Διός π' όλα τα βλέπει κι' όλα τα καταλαβαίνει, κυττάζει επίσης, αν θελήσει, και τούτα σας, και δεν λησμονεί αυτό που θέλει η κλεισμένη μέσα στην πολιτείας τα κάστρα δικαιοσύνη. Κι' εγώ θέλω τώρα να πάψω πια να μαι δίκαιος, κι' εγώ και το παιδί μου, γιατί έτσι έγινε πια, να ναι ο κακός ο δίκαιος, αφού ο πιο άδικος θα βρη τη μεγαλύτερη δικαιοσύνη!... Μα όχι, έχω την ελπίδα πως ακόμα δεν θα το θελήσει να τελεσφορήσουν τέτοια πράγματα ο βαθύσοφος ο Δίας.

Κι' όσο για σένα, Πέρση, βάλ' τα αυτά καλά στο νου σου, πρόσεχέ τη δικαιοσύνη και παράτησε τη βία ολότελα. Γιατί ανάμεσα στους ανθρώπους ώρισεν ο γιος του Κρόνου αυτόν τον νόμο: από τη μια μεριά τα ψάρια και τα θηριά και τα πουλιά τα πετούμενα να τρώνε το ένα τ' άλλο, επειδή ανάμεσά τους δεν υπάρχει καμία δικαιοσύνη· μα στους ανθρώπους έδωκε τη δικαιοσύνη πού ναι απ' όλα τα αγαθά το μεγαλύτερο. Σ' αυτόν που με τη συνείδησή του διαλαλεί τα σύμφωνα

με τη δικαιοσύνη ο Δίας ο παντεπόπτης δίνει την ευδαιμονία μ' αν κανείς με τη συνείδησή του πάρει όρκο ψεύτικο στα λόγια του κι' έτσι πληγώνοντας τη δικαιοσύνη πράξη ανεξιλέωτο κρίμα, η γενιά του σκοτεινή απομένει στους κάτοπι τους καιρούς· ενώ η γενιά τ' ανθρώπου του πιστού στον όρκο του αξαίνει³ πάντα με το μέλλον.

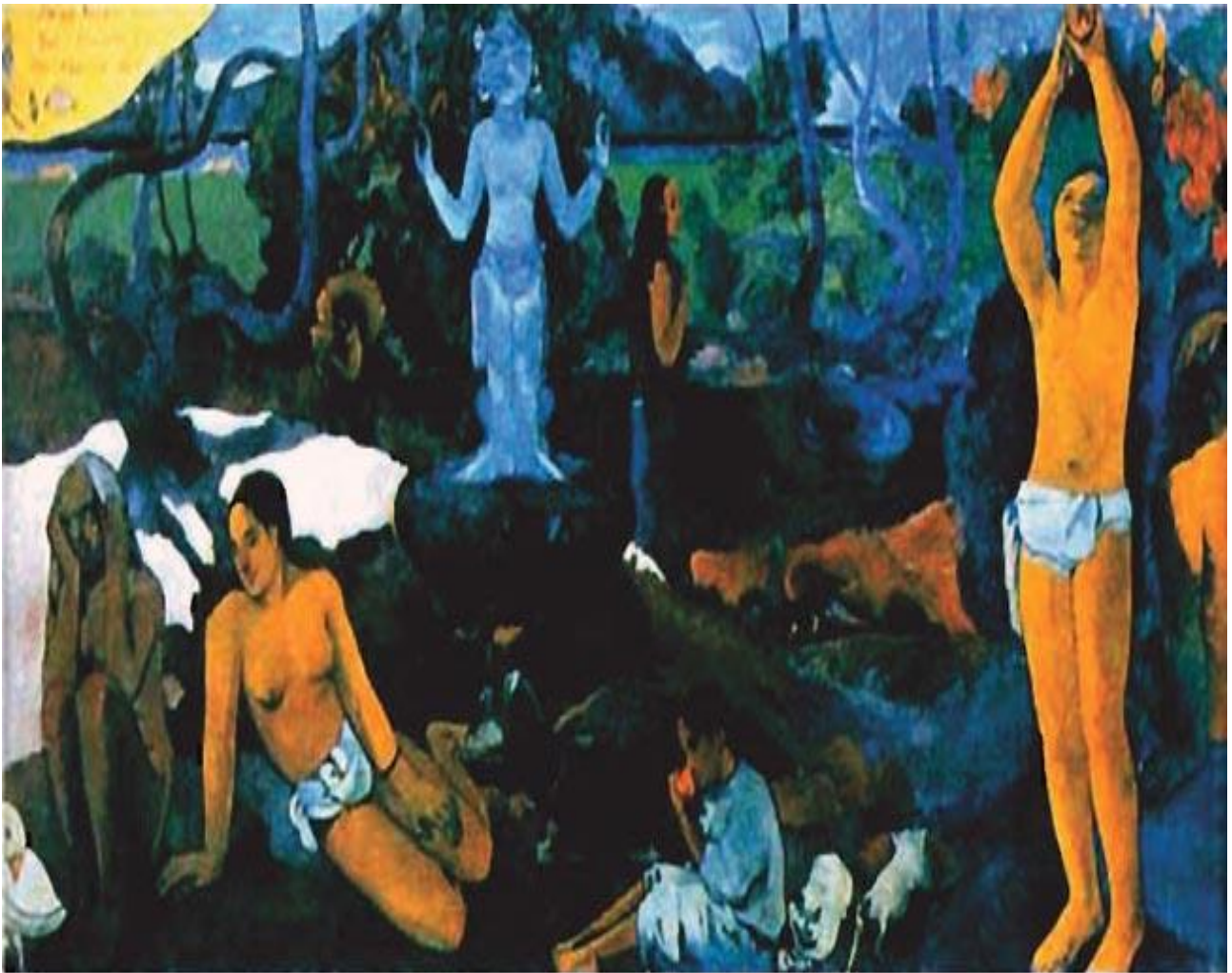
Ησίοδος
«Έργα και Ημέραι»
Μετάφραση: Παναγής Λεκατσάς

1. Ποιους τρόπους χρησιμοποιεί ο Ησίοδος στο απόσπασμα για να πείσει τους συγχρόνους του ότι «η δικαιοσύνη, όταν έρθει η ώρα της, θριαμβεύει ενάντια στην αδικία»;
2. Γιατί ο ποιητής αισθάνεται την ανάγκη να απευθυνθεί ειδικά στους βασιλιάδες; Θεωρεί μόνο αυτούς υπόλογους για τις αδικίες τους ή, έμμεσα, και το λαό που τις ανέχεται; Με ποιον τρόπο τονίζει την προσωπική του ευθύνη για την κυριαρχία της δικαιοσύνης;
3. Γιατί η αίσθηση του δικαίου είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης και της κοινωνικότητας του ανθρώπου;

---

³ αξαίνει: αυξάνει

1 P.Gauguin, Από πού ερχόμαστε, τι είμαστε, πού πάμε

Λόγος για τα πολιτεύματα

Ο βασιλιάς των Περσών Καμβύσης, γιος του Κύρου, όταν βρισκόταν στην Αίγυπτο, έστειλε τον έμπιστο του Πρηξάσπη στα Σούσα και σκότωσε τον αδελφό του Σμέρδι, επειδή φοβόταν ανταρσία. Καθώς η δολοφονία κρατήθηκε κρυφή, την εξουσία οικειοποιήθηκαν στα Σούσα οι μάγοι των Μήδων με επικεφαλής τον Σμέρδι, αδελφό του Πατιζείθη, τον οποίο είχε αφήσει ο Καμβύσης επιμελητή του παλατιού. Οι Πέρσες πίστεψαν ότι ο Σμέρδης είναι ο αδελφός του Καμβύση. Όταν όμως, μετά το θάνατο του Καμβύση στη Συρία, οι Πέρσες άρχοντες ανακάλυψαν την απάτη, κατέλαβαν με δόλο το παλάτι και σκότωσαν τον Σμέρδι. Ο διάλογος

που ακολουθεί έγινε, κατά τον Ηρόδοτο, μετά την επιτυχία του κινήματος. Η κυριαρχία των απόψεων του Δαρείου οδήγησε στο να στεφθεί βασιλιάς. Λίγα χρόνια αργότερα θα αρχίσει τις εκστρατείες του εναντίον της Ελλάδας.

Όταν καταλάγιασε η ταραχή και πέρασαν πέντε μέρες, οι επαναστάτες έκαναν συμβούλιο για την όλη κατάσταση, και είπαν πράγματα που ίσως μερικοί Έλληνες δεν θα τα πιστέψουν, αλλά είναι βέβαιο ότι τα είπαν. Ο Οτάνης είπε ότι έπρεπε οι Πέρσες οι ίδιοι ν' αποφασίζουν για τα πολιτικά ζητήματα. Είπε τα ακόλουθα: «Η γνώμη μου είναι ότι δεν πρέπει να έχωμε πια ένα μόνο μονάρχη. Δεν είναι ούτε ευχάριστο ούτε σωστό. Είδατε σε ποια άκρα έσπρωξε τον Καμβύση η αλαζονεία του και υποφέρατε από την αλαζονεία του μάγου. Πώς, λοιπόν, η μοναρχία μπορεί να είναι ένα πράγμα σωστό, αφού επιτρέπει στον μονάρχη να κάνει ανεξέλεγκτα ό,τι θέλει; Αν γίνει μονάρχης ο άριστος των ανθρώπων θα αλλάξει αμέσως συμπεριφορά. Η θέση του αυτή θα τον γεμίσει υπεροψία και ο φθόνος είναι μέσα στην φύση του ανθρώπου. Με τα δύο αυτά είναι γεμάτος από κακία, και τότε παραζαλισμένος από υπεροψία, τότε από φθόνο κάνει πολλά άδικα πράγματα, αν και ένας τύραννος δεν θα έπρεπε να νιώθει φθόνο, αφού τα έχει όλα, αλλά είναι μέσα στην φύση του ν' αποδείχνει στους υπηκόους του το αντίθετο. Αισθάνεται φθόνο για τους καλύτερους πολίτες που βλέπει να ζουν γύρω του και χαίρεται για τους χειρότερους, αλλά και είναι πάρα πολύ πρόθυμος ν' ακούει διαβολές. Το πιο ανάρμοστο όμως από όλα είναι ότι αν κανείς τον κολακεύει με μέτρο, θυμώνει επειδή δεν είναι αρκετή η κολακεία. Αν πάλι τον κολακεύει κανείς πολύ, θυμώνει για την υπερβολή. Αλλά τώρα θα εξηγήσω το χειρότερο. Ανατρέπει πατροπαράδοτα έθιμα, βιάζει γυναίκες, και σκοτώνει

ανθρώπους χωρίς να τους δικάσει. Ενώ, αν το πλήθος έχει την εξουσία, τότε πρώτ' απ' όλα το πολίτευμα έχει το ωραιότερο όνομα: ισονομία. Ύστερα δεν μπορεί να κάνει τίποτε από τα όσα κάνει ο τύραννος. Με κλήρο ορίζονται οι άρχοντες και αυτοί πρέπει να λογοδοτήσουν και κάθε απόφαση τους πρέπει να εγκριθεί από τον λαό. Η γνώμη μου, λοιπόν, είναι να καταργήσωμε την μοναρχία και να δώσωμε την εξουσία στο πλήθος γιατί από τους πολλούς πηγάζει κάθε εξουσία». Αυτή ήταν η γνώμη του Οτάνη.

Ο Μεγάβυζος πρότεινε ολιγαρχία, λέγοντας τα ακόλουθα: «Τα όσα είπε ο Οτάνης για την κατάργηση της τυραννίας, τα υιοθετώ κι εγώ, αλλά νομίζω ότι σφάλλει όταν σας συμβουλεύει να δώσετε την εξουσία στον λαό. Δεν είναι η καλύτερη λύση. Δεν υπάρχει τίποτε πιο ασύνετο και πιο αλαζονικό από ένα απαίδευτο πλήθος. Είναι αδύνατον να υποστηριχτή ότι για ν' αποφύγωμε την αλαζονεία ενός τυράννου πρέπει να πέσομε στην αχαλίνωτη αλαζονεία του πλήθους. Ο τύραννος ό,τι κάνει το κάνει ενσυνείδητα, ενώ το πλήθος ούτε αυτό δεν κάνει. Πώς θα το μπορούσε, αφού δεν έμαθε τίποτε ποτέ του, ούτε ξέρει τίποτε το σωστό απ' τον ίδιο τον εαυτό του και, όταν αναμιχθεί στα πράγματα, σπρώχνει ασυλλόγιστα σαν πλημμυρισμένος χείμαρρος. Όσοι, λοιπόν, θέλουν το κακό των Περσών ας προτιμούν την δημοκρατία. Εμείς ας διαλέξομε μια ομάδα από τους καλύτερους πολίτες και ας τους παραδώσομε την εξουσία. Θα είμαστε κι εμείς μεταξύ τους, και είναι φυσικό οι καλύτεροι πολίτες να παίρνουν τις καλύτερες αποφάσεις. Αυτή τη γνώμη είπε ο Μεγάβυζος. Τρίτος μίλησε ο Δαρείος και είπε τα εξής:

«Τα όσα είπε ο Μεγάβυζος για την δημοκρατία νομίζω ότι είναι σωστά, αλλά όχι και τα όσα είπε για την ολιγαρχία. Έχομε τρία είδη πολιτεύματος και ας πω

ότι και τα τρία είναι άριστα, δημοκρατία, ολιγαρχία, και μοναρχία. Λέω λοιπόν ότι το τελευταίο υπερέχει πολύ από τα άλλα. Αν ο άνθρωπος που είναι μονάρχης είναι άριστος, τίποτε καλύτερο δεν μπορεί να βρεθεί.

Έχοντας τόσες αρετές, θα φροντίζει με τον καλύτερο τρόπο για τα συμφέροντα του λαού και τα όσα θα σχεδιάζει εναντίον του εχθρού θα μένουν μυστικά. Στην ολιγαρχία, όταν πολλοί προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο κοινό, δημιουργούνται, συνήθως, μεταξύ τους μεγάλες έχθρες. Ο καθένας από τους ολιγαρχικούς θέλει να είναι ο ηγέτης και να επιβάλλει την γνώμη του. Έτσι δημιουργούνται μεταξύ τους μεγάλες εχθρότητες που γεννούν επαναστάσεις κι από τις επαναστάσεις οδηγούνται σε φόνους κι από τους φόνους ξεπηδάει η μοναρχία και αυτό σημαίνει ότι αυτή είναι το καλύτερο πολίτευμα. Αν πάλι ο δήμος έχει την εξουσία, είναι αδύνατο να μην εξαχρειωθεί. Και η εξαχρείωση στην δημοκρατία δεν οδηγεί σε έχθρες, αλλά σε φιλικούς δεσμούς ανάμεσα στους κακούς πολίτες, γιατί αυτοί πρέπει να συνεννοούνται ώστε να μπορούν να δρουν. Και αυτό εξακολουθεί έως την ημέρα που θα εμφανισθεί κάποιος επικεφαλής του δήμου και θα τους καταδιώξει. Για την επιτυχία του αυτή τον θαυμάζει το πλήθος και ο θαυμασμός αυτός τον αναδειχνει ηγέτη. Είναι, λοιπόν, και αυτό απόδειξη ότι η μοναρχία είναι το καλύτερο πολίτευμα. Αλλά για να τα πη κανείς όλα με μια λέξη, πώς μας δόθηκε η ελευθερία και ποιος μας την έδωσε; Ο δήμος; Η ολιγαρχία; Ή ένας μονάρχης;¹

---

¹ Εννοεί τον Κύρο, που ελευθέρωσε τους Πέρσες από τους Μήδους

Πιστεύω, λοιπόν, ότι αφού η ελευθερία μάς δόθηκε από έναν άνθρωπο, πρέπει να διατηρήσουμε την μοναρχία και, εκτός απ' αυτό, να μην καταργήσουμε τους πάτριους νόμους όταν έχουν καλώς. Δεν θα είναι καλύτερα.»

Ηροδότου, «Ιστορίαι»

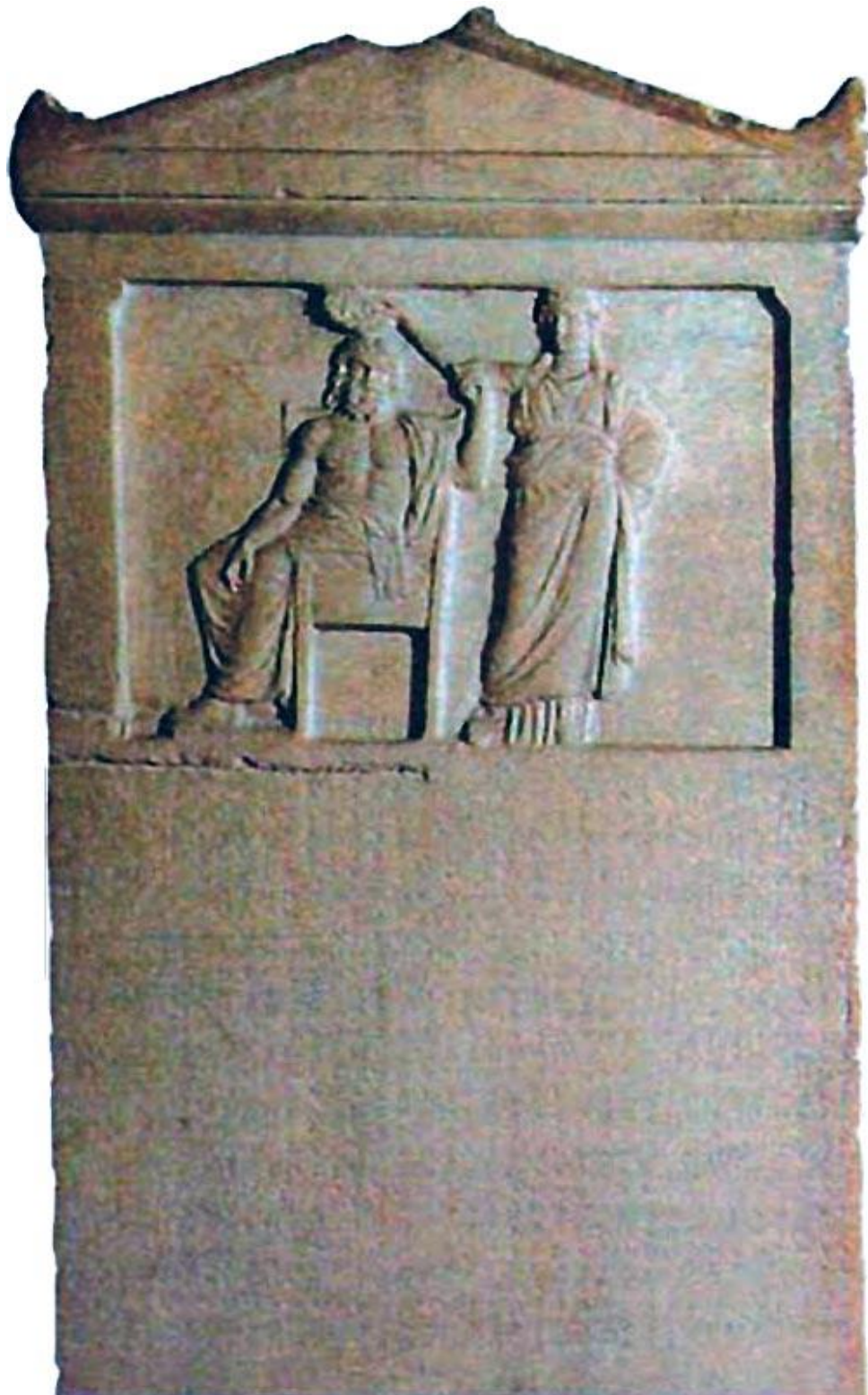
Θάλεια, 80 – 82

Μετάφραση: Άγγελος Βλάχος

- 1. Να οργανώσετε σε σχεδιάγραμμα την επιχειρηματολογία του κάθε ομιλητή:**
  - α. του Οτάνη κατά της μοναρχίας και υπέρ της δημοκρατίας,**
  - β. του Μεγάβυζου κατά της δημοκρατίας και υπέρ της ολιγαρχίας,**
  - γ. του Δαρείου κατά της ολιγαρχίας και της δημοκρατίας και υπέρ της βασιλείας.**

Ποιος από τους τρεις πιστεύετε ότι διαθέτει την ασθενέστερη επιχειρηματολογία και ποιος την ισχυρότερη; Να αντιπαραβάλετε τα επιχειρήματά τους και να συζητήσετε για την αποδεικτική ισχύ του καθενός.
- 2. Ο Ηρόδοτος γράφει ότι τα λόγια των τριών Περσών που παραθέτει «ίσως μερικοί Έλληνες δεν θα τα πιστέψουν». Γιατί έχει αυτή τη γνώμη ο Ηρόδοτος; Εσείς τι πιστεύετε; Απαντήστε με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις.**

Η Δημοκρατία στεφανώνει το Δήμο. Στήλη ψηφίσματος κατά της τυραννίδας, 337/6 π.Χ. (Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς)

Εθισμός και επίγνωση

Υπάρχουν δύο τρόποι να μυήσει κανείς τους νέους στα θέματα της πολιτικής ζωής και να διαμορφώσει την πολιτική σκέψη και συμπεριφορά τους: ο δογματικός του μονολόγου και ο κριτικός του διαλόγου. Τον πρώτο τον μεταχειρίζονται ανέκαθεν τα ανελεύθερα ή ψευδελεύθερα καθεστώτα· ο δεύτερος ταιριάζει στη δημοκρατία. Μια μικρή ανάλυση θα δείξει του καθενός τα φωτεινά σημεία και τις σκιές.

Ο εθισμός είναι πανάρχαια μέθοδος αγωγής. Στηρίζεται σε μια διαδικασία –θα έλεγε κανείς– περισσότερο φυσιολογική παρά ψυχολογική, δηλαδή στον τρόπο λειτουργίας των υποφλοιωδών χώρων του εγκεφάλου, και μπορεί να έχει περιορισμένης σημασίας αλλά θετικά και βέβαια αποτελέσματα. Με τον εθισμό «ντρεσάρονται» τα ζώα, τα μικρά παιδιά, τα άτομα και οι ομάδες στις πρωτόγονες, γενικά στις καθυστερημένες κοινωνίες. Τους μηχανισμούς που αποτελούν τη βάση και τις προϋποθέσεις αυτής της μεθόδου, τους έχει μελετήσει και πειραματικά εξακριβώσει ο Ρώσος φυσιολόγος Παύλωφ και η σχολή του. Είναι τα λεγόμενα στην επιστημονική γλώσσα: «εξαρτημένα ανακλαστικά» (*reflexes conditionnes*). Όταν με την έμμονη και τυπική επανάληψη ορισμένης συμπεριφοράς συνηθίσουμε έναν οργανισμό να αποκρίνεται (με τους αδένες, τους μυώνες, το νευρικό δίκτυο, τα «προϊόντα» του εγκεφάλου του: παραστάσεις, συγκινήσεις, ορμές) σε διδόμενο ερέθισμα με την ίδια πάντοτε, σταθερή και ομοιόμορφη αντίδραση, δημιουργείται μεταξύ του ερεθίσματος και της αντίδρασης ένας τόσο στενός και άρρηκτος¹ δεσμός, ώστε

---

¹ άρρηκτος: αδιάσπαστος

αρκεί και ένα μέρος ή μια παραλλαγή, ή και η μνημονική εικόνα του ερεθίσματος, να προκαλέσει πλήρη την αντίδραση εντελώς αυτόματα –ούτε κρίση παρεμβαίνει εδώ, ούτε συναισθηματικός διακαθορισμός, ούτε βούληση. Η «συμπεριφορά», από την απλούστερη (έκκριση αδένων) έως την πολυπλοκότερη (αστερισμός ιδεών), πραγματοποιείται μόνη της με την αναγκαστικότητα και την οριστικότητα που δίνει στην παραγωγή της μια καλοδουλεμένη μηχανή.

Δεν χρειάζεται πολλές διευκρινίσεις, για να καταλάβει κανείς ότι με αυτή τη μέθοδο εργάζονται και φέρνουν τα αποτελέσματά τους όλοι οι τύποι της προπαγάνδας. Υποβάλλουν (με έμμεση ή άμεση πίεση) τις συνειδήσεις σε μια διεργασία ανάλογη μ' εκείνη που περιγράψαμε: λένουν και ξαναλέγουν σε όλους τους τόνους και με την ίδια πάντοτε ομοιομορφία ορισμένα, απλά και αδρά διατυπωμένα πράγματα (όσο πιο χοντροκομμένα είναι, τόσο χαράζονται πιο σίγουρα και πιο βαθιά), υποχρεώνουν και τους ακροατές, μόλις πάρουν την εντολή, να τα ειπούν και να τα ξαναειπούν, τα ίδια και απaráλλαχτα, σύντομα και χτυπητά, σε συνθήματα συνωμοτών ή κραυγές πανικού –και τότε στενεύει σε τέτοιο βαθμό ο πνευματικός ορίζων, γενικότερα ο ψυχικός χώρος των «πειραματόζωνων», τυπτοποιείται και αποκρυσταλλώνεται τόσο στερεά το σύστημα των αντιδράσεων, η «συμπεριφορά» τους, ώστε στο τέλος μεταβάλλονται σε μια πειθήνια αγέλη ανώνυμων όντων που μπορεί κανείς να την κυβερνά μ' ένα νεύμα του μονάχα. Ιδού ο τρόπος με τον οποίο «διαπαιδαγωγούν» τους υπηκόους των, από τα τρυφερά τους κιόλας χρόνια (στο σχολείο, στο αθλητικό γήπεδο, στους επαγγελματικούς συλλόγους, στους ομίλους ψυχαγωγίας – με ρητορικούς λόγους, φυλλάδια και εφημερίδες, σημαίες και εμβλήματα κάθε λογής) τα καθεστώτα τα μονολιθικά που τοποθετούν πολύ

χαμηλά στην αξιολογική τους κλίμακα τον άνθρωπο και την ανθρωπιά, και υψηλότερα από κάθε άλλο αγαθό: τη δύναμη και το μεγαλείο του κράτους, που καταβάθος σημαίνει τη φιλαρχία και την πλεονεξία του ηγεμόνα και του θιάσου των κολάκων του. Εδώ καταντά ο δογματισμός του πολιτικού μονολόγου ως μέθοδος αγωγής των νέων: στον εξανδραποδισμό του συνόλου. Γιατί, όπως έχει αποδείξει ο Πλάτων στην «Πολιτεία» του, και ο ίδιος ο τύραννος είναι ανδράποδο – ευτελής δούλος των παθών του...

Αλλάξτε τα μαθηματικά σημεία στη φόρμουλα που παρουσιάσαμε, βάλτε στη θέση του συν το πλην, και του πλην το συν, και θα έχετε τον τύπο της αντίστοιχης μεθόδου. Που την ονομάσαμε κριτική μέθοδο του πολιτικού διαλόγου. Όχι πια δουλικός εθισμός με τον μηχανισμό των χαλκευόμενων ανακλαστικών, αλλά ελεύθερη εκλογή συνειδητών τοποθετήσεων υποκειμένων στην αναθεώρηση. Όχι παθητική στάση άβουλου υπηκόου απέναντι σε αναντίλεκτα² δήθεν κηρύγματα, αλλά στάση υπερήφανη ελεύθερου πολίτη που θεωρεί ευγένεια και εγγύηση της ελευθερίας του το δικαίωμα του ελέγχου. Όχι υποταγή με τη βία, αλλά συνεργασία με την πειθώ. Όχι σκοτισμός της ψυχής με την προπαγάνδα, αλλά φωτισμός του πνεύματος με τη διδαχή. Και διδαχή όχι με κουφά λόγια, αλλά με την πράξη και το παράδειγμα. –Είναι, φαντάζομαι, αυτόνομο ότι άλλος τρόπος πολιτικής αγωγής των νέων μέσα σ' ένα γνήσιο δημοκρατικό καθεστώς δεν υπάρχει από τη μέθοδο του πολιτικού διαλόγου. Δεν εννοείται δημοκρατία με μονόλογο, όπως δεν εννοείται και δημοκρατία με μονοκομματισμό. Το ένα και μόνο κόμμα αποκλείει το διάλογο, την ελευθερία των συζητήσεων,

---

² αναντίλεκτος: αναντίρρητος, αναμφισβήτητος

την εκλογή των πολιτικών τοποθετήσεων, την άμιλλα και τον ευγενή ανταγωνισμό– και θέτει τις συνειδήσεις (αν και όταν ξυπνήσουν από το λήθαργο, όπου τις ρίχνουν τα ναρκωτικά της προπαγάνδας) μπροστά στο από-τρόπαιο δίλημμα: ή μέσα στο νόμο και δούλοι, ή έξω από το νόμο και προδότες. Η δημοκρατία στέκεται και πέφτει μαζί με τον ελεύθερο διάλογο και των πολιτών μεταξύ τους και των πολιτικών συλλόγων (των κομμάτων) μέσα και έξω από τις συνελεύσεις (τα κοινοβούλια ή τα συνέδρια). Όταν ο «πατριωτισμός» και η «ορθοφροσύνη» μονοπωλούνται από μια και μόνη πολιτική παράταξη και κάθε αντιγνωμία εκθλίβεται με τη βία (ή με «τεχνάσματα» που η υποκρισία τους τα κάνει ηθικώς χειρότερα από τον ωμό εξαναγκασμό), τότε δημοκρατική ελευθερία δεν υπάρχει, αλλά μόνο τυραννία και εξανδραποδισμός.

Από το σημείο τούτο έως το συμπέρασμά μας η απόσταση είναι πλέον μικρή. Από πολλούς και συχνά γίνεται στη χώρα μας η παρατήρηση ότι οι νέοι μας σήμερα δεν ενδιαφέρονται (ή ενδιαφέρονται πολύ χαλαρά) για την πολιτική και το φαινόμενο τούτο είναι κακός οιωνός για το μέλλον της δημοκρατίας μας. Πώς θα ξυπνήσομε το ενδιαφέρον τους; Πώς θα τους δώσομε να καταλάβουν ότι δεν είναι δυνατόν να στερεωθεί και να ευδοκιμήσει το ελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα στη χώρα μας, όταν οι νέοι άνθρωποι δεν ετοιμάζονται πνευματικά από νωρίς, για να ασκήσουν τα πολιτικά τους καθήκοντα την ώρα που θα διαδεχτούν στο στίβο την απερχόμενη γενεά; – Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά είναι μία: Να τους διαπαιδαγωγήσομε από τα τρυφερά τους χρόνια. Να θεωρήσομε σοβαρά και με θάρρος μέρος της γενικής παιδείας τους την πολιτική αγωγή. [...]

Ε. Π. Παπανούτσος
«Πρακτική Φιλοσοφία»

1. Με ποιον τρόπο οργανώνει ο συγγραφέας τις ιδέες του στο κείμενο; Να κάνετε ένα σχεδιάγραμμα του κειμένου με το θέμα και τις σημαντικότερες λεπτομέρειες της κάθε παραγράφου.
2. Παραθέστε κάτω από τις έννοιες «εθισμός» και «επίγνωση» το λεξιλόγιο του κειμένου που αντιστοιχεί σ' αυτές.
3. Συμφωνείτε με την παρατήρηση των πολλών στον επίλογο ότι οι νέοι μας σήμερα δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική; Αν ναι, πού νομίζετε ότι οφείλεται το φαινόμενο αυτό; Αν όχι, να στηρίξετε με επιχειρήματα την άποψή σας.

Η αλήθεια στην πολιτική και η ανοχή του ψεύδους

[...] Το πρότυπο του στρατευμένου διανοούμενου ευδοκίμησε στον αιώνα μας. Και όσο κι αν βρίσκεται σε υποχώρηση σήμερα ο homo ideologicus¹ εξακολουθεί να θεωρείται από πολλούς η πολιτική στράτευση ως δείγμα προχωρημένης σκέψης και συμπεριφοράς. Στην πραγματικότητα όμως αντιπροσωπεύει το αντίθετο της προόδου την οποία επικαλείται, εφόσον επιτρέπει ο διανοούμενος στον εαυτό του ελευθερίες με την αλήθεια, εφόσον δεν τη σέβεται ως ρυθμιστική αρχή, δηλαδή ως αρχή που δεσπάζει όλων των άλλων. Αν σε μια ανοιχτή κοινωνία υπάρχει ανοχή και για τέτοιες

---

¹ homo ideologicus: ο άνθρωπος της ιδεολογίας

πρακτικές, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η συνοχή μιας τέτοιας κοινωνίας δεν απειλείται από τη σύγκρουση μεταξύ αντιπάλων πολιτικών θέσεων και ιδεολογιών, από τη στιγμή που η ενότητά της στηρίζεται όχι σε ένα κοινό πιστεύω, μια κοινή ιδεολογία, αλλά στην ίδια την αρχή της πολυφωνίας.

Πιο σημαντική όμως και από αυτή την αρχή της πολυφωνίας είναι εκείνη της κυριαρχίας της αλήθειας. Ο λόγος γι' αυτό είναι απλός. Σε μια ανοιχτή κοινωνία, δηλαδή σε μια ώριμη δημοκρατική πολιτεία, με μια εύρωστη και αναπτυσσόμενη κοινωνία πολιτών, η δυνατότητα κριτικής είναι αρθρωμένη στους θεσμούς. Τόσο στον κόσμο των ιδεών όσο και στην πολιτική οφείλει κανείς να λογοδοτεί για οποιαδήποτε θεωρία και για κάθε ενέργεια. Και η λογοδότηση συνεπάγεται σε τελευταία ανάλυση έλεγχο ως προς την αλήθεια του λόγου των φορέων δράσης, δηλαδή των πολιτικών προσωπικοτήτων στην πολιτική, των πνευματικών ανθρώπων στο πεδίο των ιδεών. Δεν υπάρχει ούτε μπορεί να υπάρχει ανοχή για το εσκεμμένο ψέμα σε μια δημοκρατία. Σε τελευταία ανάλυση, η αλήθεια όταν γίνεται γνωστή, αναδίδει τη ρυθμιστική της αρμοδιότητα. Δεν επιτρέπεται να παίζει κανείς μαζί της ή να εξαιρείται από αυτήν. Έχοντας αυτά υπ' όψιν, μπορούμε να εκτιμήσουμε καλύτερα τη σημασία της ιδέας που είχε ο Γκράμσι² για την αλήθεια στην πολιτική. Είναι μια ιδέα που συλλαμβάνει σε όλο της το

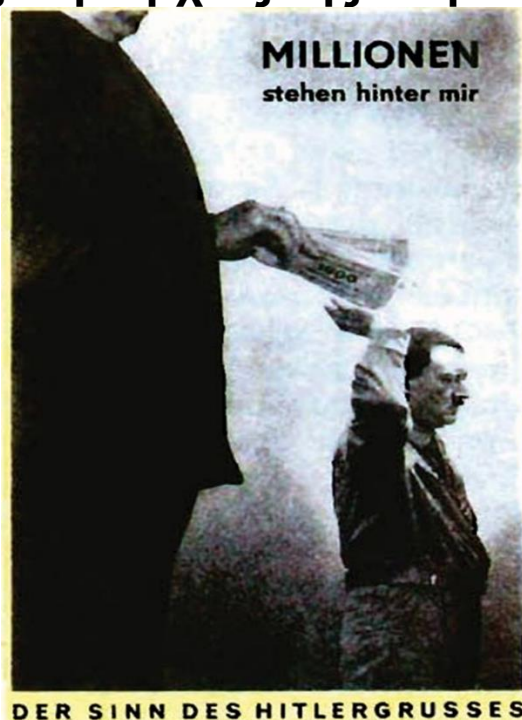
² Αντόνιο Γκράμσι (Antonio Gramsci, 1891 – 1937): Ιταλός μαρξιστής φιλόσοφος και πολιτικός, ένας από τους ιδρυτές του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος και Γραμματέας του. Φυλακίστηκε από το φασιστικό καθεστώς και πέθανε από τις κακουχίες.

βάθος την ποιοτική διαφορά ανάμεσα στη σύγχρονη, δημοκρατική, ανοιχτή κοινωνία και το οπισθοδρομικό πρότυπο της κλειστής κοινωνίας και τα αξιακά συνακόλουθά της, όποιο και αν είναι το ιδεολογικό ένδυμα με το οποίο αυτά εμφανίζονται. Το να λέγεται η αλήθεια στην πολιτική είναι περισσότερο από αρχή πολιτικού ήθους. Συνδέεται με την ευρωστία και την αυτοπεποίθηση της πολιτείας, μιας παράταξης ή μιας προσωπικότητας, δηλαδή με την άρνησή της να αποκρύψει ή να διαστρέψει την αλήθεια.

Δ. Δημητράκος
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι σε μια ώριμη δημοκρατική κοινωνία η αρχή της κυριαρχίας της αλήθειας είναι πιο σημαντική από την αρχή της πολυφωνίας. Σε ποια θεσμική λειτουργία της κοινωνίας αυτής στηρίζει την άποψή του ο συγγραφέας;
2. Με ποια ποιοτικά χαρακτηριστικά της δημοκρατικής πολιτείας συνδέει ο συγγραφέας την προσήλωση στην αρχή της κυριαρχίας της αλήθειας;

Μια ελαφρά παραλλαγή

Στα είκοσι του χρόνια λέγανε γι' αυτόν:
«Τέτοιους βγάζει το έθνος μας»
Και τώρα –που πλησιάζει τα σαράντα–

Πάλι το ίδιο λένε·

Με μόνη διαφορά
Μιαν ελαφρά παραλλαγή στον τόνο της φωνής
(για να αποδοθεί
το νόημα σωστά
πως κάτι τέτοιους δηλαδή
–όπως κι αυτός–
βγάζει το δόλιο το έθνος μας)

Τασούλα Καραγεωργίου
«Το αδράχτι που ματώνει»

Ένας στίχος του Κ. Π. Καβάφη από το ποίημά του
«Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες»
αποτελεί τον άξονα του ποιήματος. Το σχετικό
απόσπασμα έχει ως εξής:

Όταν θα θέλουν οι Έλληνες να καυχηθούν,
«Τέτοιους βγάζει το έθνος μας» θα λένε
για σας. Έτσι θαυμάσιος θα ναι ο έπαινός σας.

Με ποιες σημασίες χρησιμοποιείται στο ποίημα ο
στίχος του Κ. Π. Καβάφη; Ποια κοινωνική και πολιτική
συμπεριφορά θέλει, κατά τη γνώμη σας, να σχολιάσει η
ποιήτρια; Θεωρείτε εύστοχο τον τρόπο με τον οποίο το
επιχειρεί; (Έχετε υπόψη σας ότι η ποιήτρια ανήκει στη
λεγόμενη «γενιά του Πολυτεχνείου», που αγωνίστηκε
εναντίον της Δικτατορίας του 1967, με αποκορύφωμα
την εξέγερση των φοιτητών στο Πολυτεχνείο το

Νοέμβριο του 1973).

Ο πειρασμός της εξουσίας

Γιατί, αλήθεια, οι άνθρωποι ποθούν την πολιτική εξουσία και γιατί –όταν την αποκτούν– δυσκολεύονται τόσο πολύ να την εγκαταλείψουν;

Κατά πρώτο λόγο, οι άνθρωποι ωθούνται προς την πολιτική από τα οράματά τους για μια καλύτερη κοινωνική διάταξη, από την πίστη τους σε ορισμένα, καλώς ή κακώς εννοούμενα, ιδανικά και αξίες και από την ανάγκη, ή την ακατάσχετη ορμή, να αγωνιστούν γι' αυτά και να τα κάνουν πραγματικότητα.

Κατά δεύτερο λόγο, τους οδηγεί πιθανώς μια φυσιολογική σε κάθε άνθρωπο επιθυμία για επιβεβαίωση του εαυτού του. Μπορεί κανείς να φανταστεί ελκυστικότερο τρόπο να επισφραγίσει την ύπαρξή του και να βεβαιωθεί για την αξία της από τον τρόπο που μας προσφέρει η εξουσία;...

Στην τρίτη κατηγορία λόγων, που κάνουν ίσως πολλούς ανθρώπους να ποθούν την εξουσία και να είναι τόσο απρόθυμοι να την εγκαταλείψουν, ανήκουν τα ποικίλα προνόμια τα οποία αναγκαστικά συνοδεύουν τη ζωή ενός πολιτικού, ακόμη και στα δημοκρατικότερα καθεστώτα.

Αυτοί οι τρεις λόγοι περιπλέκονται πάντοτε μεταξύ τους με τον πιο πολύπλοκο τρόπο και πολλές φορές είναι σχεδόν αδύνατον να καθορίσουμε ποιος από τους τρεις υπερισχύει. Σχεδόν πάντα πίσω από τους λόγους της πρώτης κατηγορίας κρύβονται οι λόγοι των άλλων δυο. Εγώ τουλάχιστον δεν γνωρίζω πολιτικό που να καταδέχεται να ομολογήσει στον κόσμο, ή έστω και στον εαυτό του, ότι επιδιώκει ένα αξίωμα μόνο και μόνο για να δώσει στον εαυτό του την επισφράγιση της σημασίας και της αξίας του ατόμου του ή –ακόμη χειρότερα– ότι το μόνο που επιθυμεί είναι να μπορέσει να

γευτεί τα προνόμια που του προσφέρει η εξουσία. Αντίθετα, όλοι επαναλαμβάνουμε, ξανά και ξανά, ότι εκείνο που επιδιώκουμε δεν είναι η εξουσία καθαυτή παρά μόνον ορισμένες γενικότερες αξίες και ότι η ευθύνη απέναντι στο σύνολο είναι το μοναδικό πρόσταγμα που μας κάνει να επωμιστούμε το βαρύ φορτίο του αξιώματος μας εν ονόματι των αξιών που υπερασπιζόμαστε...

Είμαι από εκείνους που βλέπουν την παραμονή τους στο πολιτικό αξίωμα ως έκφραση του αισθήματος ευθύνης, του αισθήματος χρέους, ακόμη και ως ένα είδος θυσίας. Όσο όμως παρατηρώ άλλους πολιτικούς, τους οποίους γνωρίζω καλά και που διατείνονται ακριβώς τα ίδια, νιώθω την ανάγκη να αναλύομαι, ξανά και ξανά, και να θέτω στον εαυτό μου το ερώτημα: Μήπως και εγώ, παρ' όλα αυτά, αρχίζω να παραπλανώ τον εαυτό μου; Μήπως και στη δική μου περίπτωση πρόκειται περισσότερο για μια ανομολόγητη επιθυμία να βεβαιωθώ πως κάτι σημαίνω, άρα υπάρχω, παρά για αγνή προσφορά για το καλό του συνόλου;

Ιδιαίτερη προσοχή αξίζουν οι λόγοι της τρίτης κατηγορίας που ανέφερα, δηλαδή η επιδίωξη των προνομίων που συνεπάγεται η κατάκτηση της εξουσίας ή απλά και μόνο ο εθισμός σ' αυτά τα προνόμια. Είναι άκρως ενδιαφέρον να παρατηρεί κανείς το πόσο διαβολικός είναι ο πειρασμός της εξουσίας σ' αυτή τη συγκεκριμένη σφαίρα. Το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα έντονο, όταν βρεθούν ξαφνικά στην εξουσία εκείνοι από εμάς που ποτέ δεν είχαν στα χέρια τους καμία εξουσία και πάντοτε με πολύ θάρρος κατήγγειλαν τα προνόμια των ιθυνόντων, διότι αυτά ήταν η αιτία να μεγαλώνει ολοένα το χάσμα ανάμεσα στους ίδιους και όλους τους άλλους.

Εμείς οι ίδιοι, λοιπόν, χωρίς να το θέλουμε φυσικά, αρχίζουμε να μοιάζουμε, πολλές φορές επικίνδυνα, με

αυτούς ακριβώς τους κατακριτέους προκατόχους μας. Το γεγονός μάς ενοχλεί, μας εξοργίζει, διαπιστώνουμε όμως ότι δεν ξέρουμε πώς –ή απλά δεν είμαστε σε θέση– να αντισταθούμε.

Τι συμβαίνει, λοιπόν; Πηγαίνω σε επιλεγμένο γιατρό, δεν είμαι αναγκασμένος να οδηγώ το αυτοκίνητό μου και ο οδηγός δεν είναι αναγκασμένος να κινείται με βήμα σημειωτόν και έξαλλος μέσα στο κέντρο της Πράγας. Δεν αναγκάζομαι να μαγειρεύω, ούτε να τρέχω να προμηθεύομαι τρόφιμα. Ακόμη και το τηλέφωνο το παίρνουν άλλοι, όταν θέλω να μιλήσω με κάποιον.

Δηλαδή, βρέθηκα σ' έναν κόσμο προνομίων, εξαιρέσεων, ευνοιών, σ' ένα κόσμο όπου οι ευνοούμενοι σε λίγο δεν θα θυμούνται πια πόσο κοστίζει το εισιτήριο του τραμ ή το βούτυρο, πώς ψήνεται ο καφές, πώς οδηγούν αυτοκίνητο ή πώς τηλεφωνούν. Βρίσκομαι λοιπόν στο κατώφλι εκείνου ακριβώς του κόσμου της αφρόκρεμας που όλη μου τη ζωή επέκρινα.

Και το χειρότερο, όλα τούτα έχουν την αλεξίσφαιρη λογική τους. Θα ήμουν γελοίος και αξιοκαταφρόνητος αν έχανα σημαντικότερες για τα συμφέροντα της χώρας μου διαπραγματεύσεις αναλώνοντας τον προεδρικό μου χρόνο στον προθάλαμο του οδοντιάτρου, σε ουρές στο κρεοπωλείο, σε απεγνωσμένες προσπάθειες να νικήσω το σκουριασμένο τηλεφωνικό δίκτυο της Πράγας ή να σταματήσω ένα ταξί χωρίς να είμαι ο τύπος που δείχνει ότι έρχεται από τη Δύση, άρα είμαι γεμάτος δολάρια.

Πού σταματά όμως η λογική και η αντικειμενική αναγκαιότητα και αρχίζουν οι δικαιολογίες; Πού σταματά το συμφέρον της πατρίδας και αρχίζει η χαρά των καθολικευμένων προνομίων;

Ξανά, λοιπόν, όντας στην εξουσία, είμαι μόνιμα ύποπτος στον εαυτό μου. Όχι μόνο αυτό: αρχίζω ξαφνικά να έχω αυξημένη κατανόηση για εκείνους που τη

μάχη τους με τον πειρασμό της εξουσίας σιγά σιγά την χάνουν και, ξεγελώντας τους εαυτούς τους ότι δήθεν ακόμη υπηρετούν αποκλειστικά και μόνο την πατρίδα, όλο και πιο επικίνδυνα κρύβονται πίσω από την πεποίθηση για τη λαμπρότητα του ατόμου τους, συνηθίζοντας τα προνόμια σαν κάτι το αυτονόητο.

Ο πειρασμός της εξουσίας ενέχει κάτι το ύπουλο, κάτι το παραπλανητικό και διφορούμενο: αφενός μεν η πολιτική εξουσία δίνει στον άνθρωπο την καταπληκτική ευκαιρία να επαληθευθεί από το πρωί ως το βράδι, ότι πραγματικά υπάρχει και ότι έχει μίαν αδιαμφισβήτητη ταυτότητα, που με κάθε λέξη ή πράξη χαράζεται πολύ φανερά στον κόσμο γύρω του. Παράλληλα, όμως, η ίδια αυτή πολιτική εξουσία, μαζί με όλα όσα λογικό την συνοδεύουν, κρύβει έναν φοβερό κίνδυνο: ότι, προφασιζόμενη πως επιβεβαιώνει την ύπαρξη και την ταυτότητά μας, ανεπαίσθητα αλλά ανεπανόρθωτα, θα μας την πάρει.

Διότι ο άνθρωπος που ξέχασε να οδηγεί αυτοκίνητο, να ψωνίζει, να ψήνει καφέ και να τηλεφωνεί δεν είναι πια ο ίδιος με τον άνθρωπο που ήξερε να τα κάνει όλα αυτά. Ο άνθρωπος που ποτέ στη ζωή του δεν είδε τον εαυτό του με το μάτι της τηλεοπτικής κάμερας και ξαφνικά υποτάσσει την κάθε του κίνηση στο βλέμμα της δεν είναι πια ο ίδιος άνθρωπος. Τον εξουσιάζει κάτι άλλο: το αξίωμά του, οι απαιτήσεις του, οι συνέπειες, τα συνοδευτικά φαινόμενα, τα προνόμια. Ο πειρασμός αυτός έχει κάτι το θανατηφόρο. Κάτω από την φαινομενική υπαρξιακή επιβεβαίωση συντελείται απαλλοτρίωση, αποξένωση, νέκρωση της ύπαρξης. Ο άνθρωπος απολιθώνεται σε προτομή. Η προτομή βέβαια τονίζει την αιώνια δόξα και σημασία του ατόμου του, ταυτόχρονα όμως είναι μόνο ένα κομμάτι νεκρής πέτρας.

Ποιο είναι το συμπέρασμα από όλα αυτά;

Το συμπέρασμα οπωσδήποτε δεν είναι ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να ασχολείται με την πολιτική, επειδή η πολιτική είναι εξ ορισμού ανήθικη.

Το συμπέρασμα είναι άλλο: η πολιτική είναι ένα πεδίο ανθρώπινης δράσης που απαιτεί αυξημένες ικανότητες ως προς το αίσθημα του ήθους, τη δυνατότητα κριτικής αυτοσυλλογής, την πραγματική ευθύνη, την καλαισθησία και τη διακριτικότητα, την ικανότητα διείσδυσης στην ψυχή του συνανθρώπου, το αίσθημα του μέτρου, την ταπεινότητα. Είναι ένα επάγγελμα για εξαιρετικά σεμνούς ανθρώπους, για τους απαραπλήρητους.

Όσοι ισχυρίζονται ότι η πολιτική είναι βρώμικη, ψεύδονται. Η πολιτική είναι απλά μια δουλειά που απαιτεί ιδιαίτερα καθαρούς ανθρώπους, επειδή είναι πολύ εύκολο, ασκώντας το επάγγελμα αυτό, να σπιλωθούμε ηθικά.

Είναι τόσο εύκολο, που χωρίς συνεχή επαγρύπνηση δεν μπορεί κανείς ούτε καν να το προσέξει.

Με την πολιτική θα 'πρεπε λοιπόν να ασχολούνται μόνο άνθρωποι ιδιαίτερα άγρυπνοι, ιδιαίτερα προσεκτικοί στο δέλεαρ υπαρξιακής αυτοεπιβεβαίωσης που φέρει μαζί της η πολιτική εξουσία.

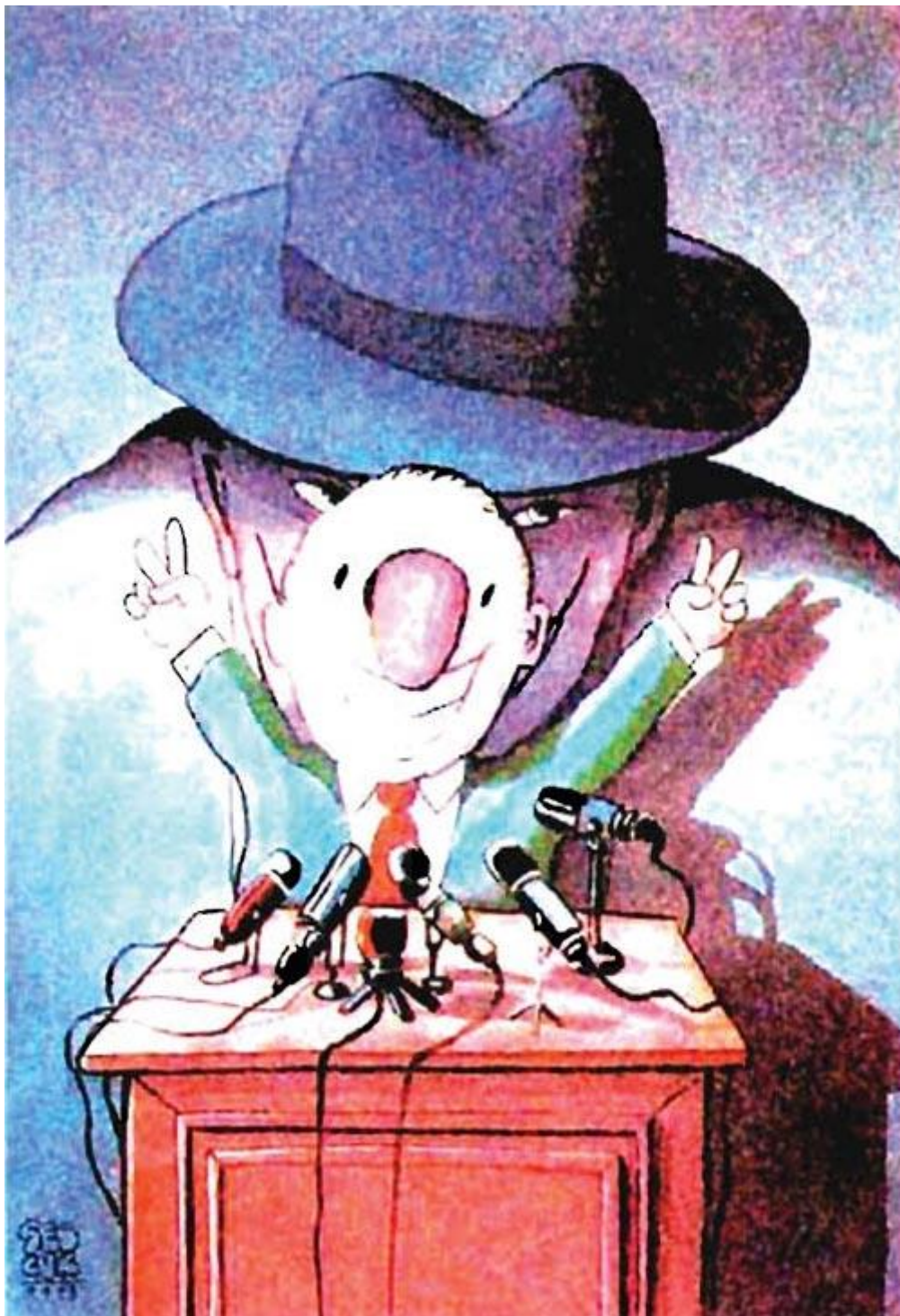
Δεν ξέρω καθόλου αν ανήκω στους άγρυπνους αυτούς ανθρώπους. Το μόνο που ξέρω είναι ότι θα έπρεπε να ανήκω σ' αυτούς εφόσον δέχθηκα το αξίωμά μου.

Βάτσλαβ Χάβελ,¹

Από τον ημερήσιο Τύπο

---

¹ Ο Βάτσλαβ Χάβελ (Vaclav Havel), Τσέχος συγγραφέας, αγωνίστηκε εναντίον του ολοκληρωτικού καθεστώτος της χώρας του, πριν την πτώση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολική Ευρώπη. Σήμερα είναι εκλεγμένος Πρόεδρος της Τσεχίας.

Ας φρόντιζαν

Κατήντησα σχεδόν ανέστιος και πέννης.
Αυτή η μοιραία πόλις, η Αντιόχεια
όλα τα χρήματά μου τ' άφαγε:
αυτή η μοιραία με τον δαπανηρό της βίο.

Αλλά είμαι νέος και με υγείαν αρίστην.
Κάτοχος της ελληνικής θαυμάσιος
(ξέρω και παραξέρω Αριστοτέλη, Πλάτωνα·
τι ρήτορας, τι ποιητάς, τι ό,τι κι αν πεις).
Από στρατιωτικά έχω μιαν ιδέα,
κ' έχω φιλίες με αρχηγούς των μισθοφόρων.
Είμαι μπασμένος κάμποσο και στα διοικητικά.
Στην Αλεξάνδρεια έμεινα έξι μήνες, πέρσι·
κάπως γνωρίζω (κ' είναι τούτο χρήσιμον) τα εκεί:
του Κακεργέτη βλέψεις, και παλιανθρωπιές, και τα
λοιπά.

Όθεν φρονώ πως είμαι στα γεμάτα
ενδεδειγμένος για να υπηρετήσω αυτήν την χώρα,
την προσφιλή πατρίδα μου Συρία.

Σ' ό,τι δουλειά με βάλλουν θα πασχίσω
να είμαι στην χώρα ωφέλιμος. Αυτή είν' η πρόθεσις
μου.

Αν πάλι μ' εμποδίσουνε με τα συστήματά τους –
τους ξέρουμε τους προκομένους: να τα λέμε τώρα;
αν μ' εμποδίσουνε, τι φταίω εγώ.

Θ' απευθυνθώ προς τον Ζαβίνα πρώτα,
κι αν ο μωρός αυτός δεν μ' εκτιμήσει,
θα πάγω στον αντίπαλο του, τον Γρυπό.
Κι αν ο ηλίθιος κι αυτός δεν με προσλάβει,
πηγαίνω παρευθύς στον Υρκανό.

Θα με θελήσει πάντως ένας απ' τους τρεις.

**Κ' είν' η συνείδησής μου ήσυχη
για το αφήφιστο της εκλογής.
Βλάπτουν κ' οι τρεις τους τη Συρία το ίδιο.**

**Αλλά, κατεστραμμένος άνθρωπος, τι φταίω εγώ.
Ζητώ ο ταλαίπωρος να μπαλωθώ.
Ας φρόντιζαν οι κραταιοί θεοί
να δημιουργήσουν έναν τέταρτο καλό.
Μετά χαράς θα πήγαινα μ' αυτόν.**

**Κ. Π. Καβάφης
«Ποιήματα»**

- 1. Προσπαθήστε να σκιαγραφήσετε τη φυσιογνωμία του νέου που μιλά στο ποίημα, απαντώντας στα εξής:**
  - Α. Ποιος είναι ο τρόπος της ζωής του;**
  - Β. Ποιο είναι το μορφωτικό του επίπεδο και πώς επιθυμεί να το εκμεταλλευτεί;**
  - Γ. Ποιες είναι οι φιλοδοξίες και οι επιδιώξεις του;**
  - Δ. Ποια είναι η ποιότητα του ηθικού του κόσμου και ποιος ο βαθμός της υπευθυνότητάς του;**
- 2. Φανταστείτε το νέο του ποιήματος να έχει αναλάβει δημόσιο αξίωμα στη Συρία. Ποιους λόγους θα επικαλείται, κατά τη γνώμη σας, δημοσίως για την ανάληψη αυτή; Θα ταυτίζονται οι λόγοι αυτοί με τους στόχους που πραγματικά θα εξυπηρετεί με το αξίωμά του; (Για να απαντήσετε, έχετε υπόψη σας και όσα διαβάσατε στο προηγούμενο άρθρο του Βάτσλαβ Χάβελ).**
- 3. Πιστεύετε ότι η περίπτωση του νέου στο ποίημα του Κ. Π. Καβάφη έχει αναλογίες με σύγχρονες πολιτικές συμπεριφορές; Αν ναι, να τις περιγράψετε και να αιτιολογήσετε τη θετική σας απάντηση.**

Το λάθος ως προσόν

Πολύ συχνά λέγεται ότι η αναγνώριση ενός λάθους από τον διαπράξαντα αυτό και η αίτηση συγγνώμης αποπλίζει εκείνους οι οποίοι εθίγησαν από το λάθος και οι οποίοι θα διεκδικούσαν διαφορετικά κάποια αποζημίωση. Φαίνεται ότι αυτό είναι πράγματι σωστό, και έτσι εξηγείται το μεγάλο πλήθος των διαπραττομένων λαθών κάθε κατηγορίας. Η εύκολα παρεχόμενη συγγνώμη καθιστά τους ανθρώπους απρόσεκτους και επιρρεπείς προς λάθη. Μάλιστα στην πατρίδα μου λένε χαρακτηριστικά ότι «από τότε που βγήκε η συγγνώμη χάθηκε το φιλότιμο».

Στις περιπτώσεις μικρών λαθών η διευθέτηση των προκυπτουσών διαφορών με ένα ή δύο «συγγνώμη» είναι ένας καλός και αποτελεσματικός τρόπος. Σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις το «συγγνώμη» συνοδευόμενο από μια μικροσφαλιάρα, κυριολεκτικά ή μεταφορικά, από τον υποστάντα το λάθος προς τον διαπράξαντα εξισορροπεί την κατάσταση και το θέμα τελειώνει εκεί.

Όλοι, ή σχεδόν όλοι, οι άνθρωποι κάνουν λάθη. Τα μικρά και ασήμαντα διορθώνονται με τον τρόπο που μόλις είπαμε, δηλαδή άμεσα και ανώδυνα. Τα σοβαρά λάθη έχουν σημαντικές επιπτώσεις και διευθετούνται, όποτε αυτό είναι δυνατό, με άλλους τρόπους. Υπάρχει όμως μια κατηγορία ανθρώπων που κάνουν λιγότερο ή περισσότερο σοβαρά λάθη με σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις και οι οποίοι ξεγλιστρούν με ένα «συγγνώμη» και ούτε γάτα ούτε ζημιά. Αναφέρομαι στους πολιτικούς. [...]

Τα λάθη των πολιτικών όμως δεν είναι όπως αυτά των άλλων ανθρώπων, π.χ. των λογιστών, των ποδοσφαιριστών, των μαγείρων και των οικονομολόγων. Τα λάθη των πολιτικών επηρεάζουν

σοβαρά τη ζωή της χώρας και τη ζωή όλων μας. Γι' αυτό η αναγνώριση τους από εκείνους που τα διέπραξαν και η αίτηση συγγνώμης ουδεμία σημασία πρέπει να έχουν για εμάς. Ίσως είναι καλό για τις ψυχές τους, όχι όμως για εμάς τους υπολοίπους που, κατά κύριο λόγο, υφιστάμεθα τις συνέπειες αυτών των λαθών.

Επίσης τα λάθη των πολιτικών δεν είναι πάντοτε φανερά, διότι πολλά από αυτά δεν είναι πράξεις αλλά παραλείψεις. Ο πολίτης μπορεί εύκολα να αντιληφθεί τις πράξεις των πολιτικών και να τις κρίνει ως σωστές ή εσφαλμένες με βάση τα δικά του κριτήρια. Οι παραλείψεις όμως δεν είναι τόσο εύκολα αντιληπτές και η κρίση περί αυτών δεν είναι τόσο εύκολη. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι στην πολιτική ζωή οι παραλείψεις είναι συχνά πιο σημαντικές από τις πράξεις.

Με τους πολιτικούς πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα αυστηροί στην κρίση μας για το έργο τους. Τα «*mea culpa*»¹ και τα «συγγνώμη, έκανα λάθος» δεν πρέπει να παίζουν ρόλο στην αξιολόγησή μας για το έργο που παράγουν (ή δεν παράγουν). Γενικά, θα έλεγα ότι για κάθε λάθος, με ή χωρίς συγγνώμη, σφαλιάρα (εννοώ μεταφορικά) και δρόμο. Ουδείς αναντικατάστατος.

Θ. Π. Λιανός
Από τον ημερήσιο Τύπο

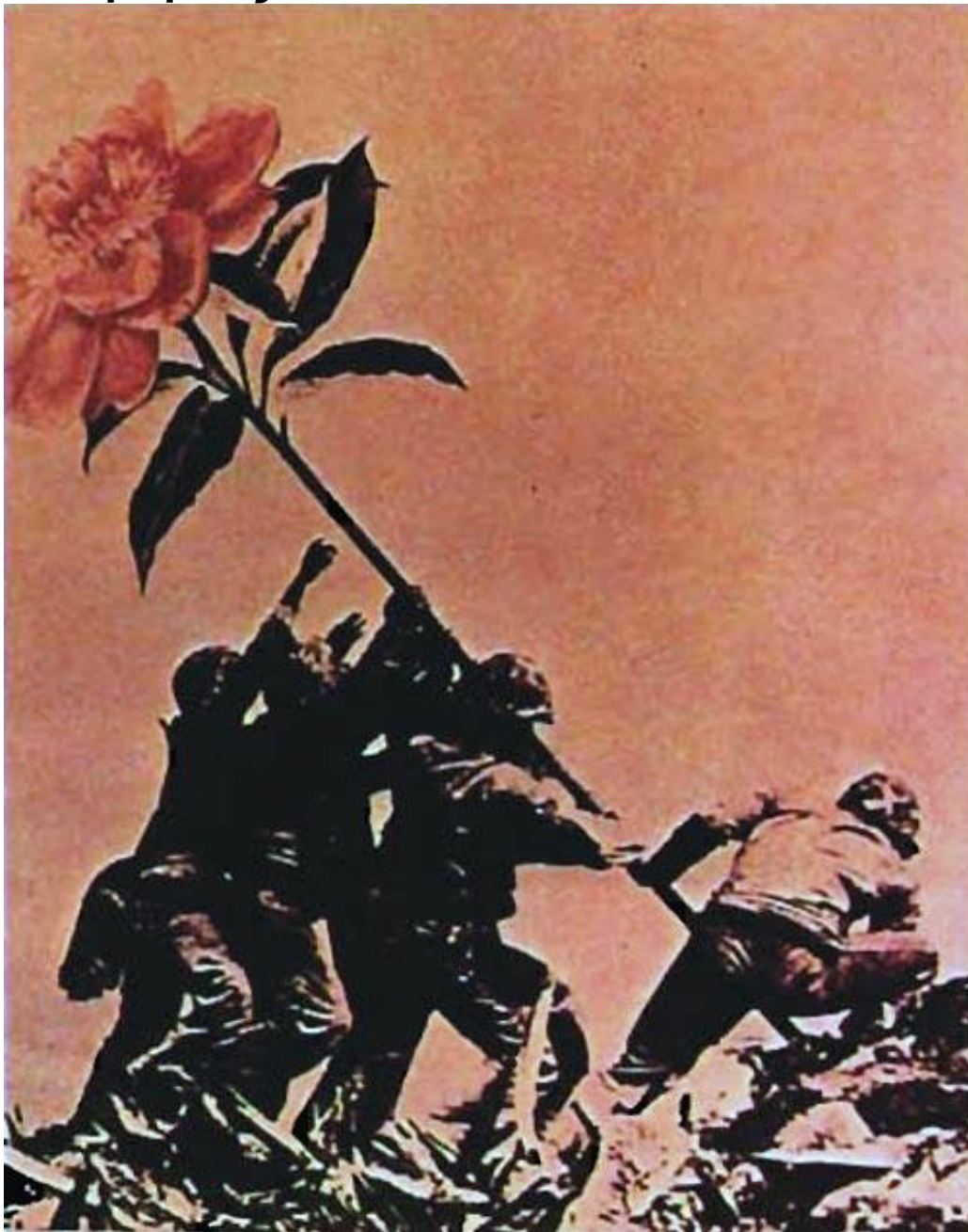
1. Γιατί, σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις λαθών, τα λάθη των πολιτικών δεν είναι δυνατόν να διευθετούνται μ' ένα «συγγνώμη», σύμφωνα με την άποψη του αρθρογράφου;

---

¹ *mea culpa*: λάθος μου, σφάλμα μου

2. Ποια λάθη των πολιτικών, ισχυρίζεται ο αρθρογράφος, είναι δύσκολο ν' αντιληφθεί ο πολίτης, και γιατί; Τι απαιτείται, κατά τη γνώμη σας, από την πλευρά του πολίτη, ώστε να μπορεί να διακρίνει τα λάθη αυτά;
3. Όταν οι πολιτικοί σφάλλουν, ποια συμπεριφορά των πολιτών απέναντί τους θεωρεί ενδεδειγμένη ο αρθρογράφος; Πιστεύετε ότι οι πολίτες υιοθετούν συνήθως μια τέτοια συμπεριφορά; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.

R. Margaritte

Πρόσωπο και Προσωπείο

Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς, 628 – 655 μ.Χ.
Η σκλαβιά του ψεύδους
Μασκαρευόμαστε πρόσωπα;
Το φάσμα της ψευδολογίας
Πρόκληση

**Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεὺς
628 – 655 μ.Χ.**

Με λόγια, με φυσιογνωμία, και με τρόπους
μια εξαίρετη θα κάμω πανοπλία·
και θ' αντικρύζω ἔτσι τους κακούς ανθρώπους
χωρίς να ἔχω φόβον ἢ αδυναμία.

Θα θέλουν να με βλάψουν. Αλλά δεν θα ξέρει
κανείς απ' όσους θα με πλησιάζουν
πού κείνται η πληγές μου, τα τρωτά μου μέρη,
κάτω από τα ψεύδη που θα με σκεπάζουν.

Ρήματα της καυχήσεως του Αιμιλιανού Μονάη.
Ἄραγε νάκαμε ποτέ την πανοπλία αυτή;
Εν πάση περιπτώσει, δεν την φόρεσε πολύ.
Είκοσι επτά χρονώ, στην Σικελία πέθανε.

**Κ. Π. Καβάφης
«Ποιήματα»**

R. Margritte

Η σκλαβιά του ψεύδους

[...] Στον άνθρωπο πού να τελειώνει άραγε το πρόσωπο και ν' αρχίζει το προσωπείο; – Στο δύσκολο τούτο ερώτημα θα προσπαθήσω να δώσω μίαν απάντηση.

Ον προικισμένο με ψυχικό κόσμο, ο άνθρωπος ζει σε δύο διαστάσεις, την «εσωτερική» και την «εξωτερική». Με τον «εαυτό» του και με τους «άλλους», τους συνανθρώπους του. Έτσι η ύπαρξή του μοιράζεται κατά κάποιον τρόπο. Από το ένα μέρος είναι στραμμένη προς τα «μέσα» (αισθάνεται, σκέπτεται, θέλει για τον «εαυτό» του και από τον «εαυτό» του)· από το άλλο στρέφεται προς τα έξω (αισθάνεται, σκέπτεται, θέλει μαζί με τους «άλλους» και για τους «άλλους»). Έχει λοιπόν δυο τρόπους ή μορφές ύπαρξης: μίαν ατομική («ιδιωτική») και μια κοινωνική («δημόσια»). Ανήκει ταυτόχρονα σε δύο περιοχές: στον «εαυτό» του και στην «ομάδα» μέσα στην οποία έχει ενταχθεί –με τη γλώσσα που μιλεί, με τα ήθη που τηρεί, με το επάγγελμα που ασκεί, με τις αισθηματικές, φιλικές, πολιτικές σχέσεις που δημιουργεί κ.ο.κ.

Από τον «εαυτό» μας δεν μας χωρίζει τίποτα· και θα έπρεπε να συνεννοούμαστε απευθείας και άριστα μαζί του. Αν δεν συμβαίνει τούτο (και πραγματικά δεν συμβαίνει, τουλάχιστο στον μέγιστο αριθμό των περιπτώσεων), η αιτία είναι ότι αφ' ενός ο ψυχικός μας κόσμος έχει βάθος απροσμέτρητο και στρώματα σκοτεινά, ανεξιχνίαστα, αφ' ετέρου δεν συνηθίζομε ν' αυτό-συγκεντρωνόμαστε και να εξερευνούμε τους μυστικούς χώρους του είναι μας, να μιλούμε με τον εαυτό μας και να τον «γνωρίζομε». Με τους «άλλους», τους συνανθρώπους, άμεση επικοινωνία δεν υπάρχει. Για να τους καταλάβομε και να μας καταλάβουν, πρέπει και μεις και κείνοι να «φανερωθούμε». Δηλαδή να εξωτε-

ρικέψομε συμβολικά (με το μορφασμό, τη χειρονομία, το λόγο κτλ.) αυτό που αισθανόμαστε, σκεπτόμαστε ή θέλομε –αυτό, με μια λέξη, που ζούμε μέσα μας. Η έκφραση είναι η γέφυρα προς τους άλλους, και των άλλων προς εμάς. Σ' αυτήν απάνω και με αυτήν συναντιόμαστε με τον συνάνθρωπο· του ανοίγομε τον εσωτερικό μας κόσμο και αυτός μας ανοίγει τον δικό του· του προσφερόμαστε και μας προσφέρεται· τον εννοούμε και μας εννοεί.

Εδώ όμως αρχίζει να δημιουργείται το πρόβλημα. Από την ώρα που κανείς δεν μπορεί να μπει μέσα μας, να ιδεί και να ακούσει τι γίνεται στην ψυχή μας, αλλά κατ' ανάγκη στέκεται σ' εκείνο που εμείς του δείχνομε (με την έκφραση) –ο άνθρωπος γίνεται ένα μεγάλο αίνιγμα. Ό,τι φανερώνει (με τις αλλοιώσεις της φωνής, τις λέξεις και τις αποχρώσεις τους, τη στάση και τις κινήσεις κ.ο.κ.) μπορεί να είναι αληθινή απεικόνιση των πραγματικών βιωμάτων του, αλλά και ψεύτικη, απατηλή κατασκευή, προσποίηση και υποκρισία. Αυτό που βγάζομε προς τα έξω και «φανερώνομε» δεν είναι πάντοτε και κατά κανόνα γνήσια και ακριβής έκφραση του ενδόμυχου¹ είναι μας, αλλά πολύ συχνά προθήκη, βιτρίνα, όπου εκθέτομε σε κοινή θέα σκέψεις που δεν κάνομε, αισθήματα που δεν νιώθομε, θελήματα που δεν έχομε. Τότε δεν δείχνομε στους άλλους το πρόσωπό μας, αλλά το προσωπίό μας.

Στη χρήση του προσωπείου μπορούμε να διακρίνομε τρεις κύριες περιπτώσεις: τη σύμβαση, το ψεύδος και τη νοθεία. Κοινότερη και αθωότερη είναι η πρώτη. Τίτλοι, επάγγελμα και θέση μέσα στο κοινωνικό σύνολο επιβάλλουν στο άτομο μια προσαρμογή που

---

¹ ενδόμυχος: που βρίσκεται (κρυμμένος) στο βάθος της συνείδησης, της ψυχής κάποιου, μύχιος

φτάνει έως το σημείο να γίνεται ό,τι προσδοκούν οι άλλοι απ' αυτό, ή ό,τι θέλει να βλέπουν απάνω του οι άλλοι. Το «περιβάλλον» δεν ενεργεί μόνον ισοπεδωτικά (ενσταλάζει² με την ιστορία, την παράδοση και τον εθισμό ομοιόμορφες πεπιοθήσεις, αισθήματα, βλέψεις, όπως και στερεότυπους τρόπους συμπεριφοράς), αλλά και με τις ειδικές κατά περιοχή απαιτήσεις του «επιθέτει» απάνω στα άτομα (σα σφραγίδες) ορισμένες «μορφές ζωής» που από το εξωτερικό εισχωρούν σιγά-σιγά στο εσωτερικό τους, τα εμποτίζουν (σαν ισχυρά οξέα) και τα φτιάχνουν κατ' εικόνα και ομοίωση του αντίστοιχου προτύπου: «ο κύριος καθηγητής», «ο κύριος σύμβουλος», «ο κύριος δικαστής», «ο κύριος πρεσβευτής», «ο κύριος επιτελάρχης» κ.ο.κ. Λίγο ως πολύ (όπως πολύ ορθά παρατηρεί και σημειώνει ο C. G. Jung³ στον χαρακτηρισμό της «persona») όλοι οι άνθρωποι υφίστανται την υποβολή των ανώνυμων και απρόσωπων δυνάμεων του ειδικού περιβάλλοντος και της κοινής γνώμης, και χρειάζεται να έχει ασυνήθιστες ψυχικές δυνάμεις εκείνος που θα μπορέσει μέσα στην κοίτη του μεγάλου ποταμού να διατηρήσει (στις ιδέες και στα αισθήματα, στη συμπεριφορά και στη γενικότερη τοποθέτηση απέναντι στα προβλήματα της ζωής) μίαν ιδιορρυθμία, τον προσωπικό του τόνο.

Ψεύδος και νοθεία στην έκφραση δεν είναι το ίδιο πράγμα. Μολονότι και η μία και η άλλη εκτροπή

---

² ενσταλάζω (μτφ.): σιγά σιγά και συστηματικά καλλιεργώ σε κάποιον ένα συναίσθημα, μια διάθεση, μια αντίληψη

³ Καρλ Γιουνγκ (Carl Jung, 1875 – 1961): Ελβετός ψυχίατρος, ψυχολόγος, ιδρυτής της Σχολής της Αναλυτικής Ψυχολογίας

παρατηρείται όχι μόνο στη συγκινησιακή, αλλά και στη νοητική και στη βουλευτική σφαίρα του ψυχικού είναι, ευκολότερη γίνεται η διαστολή στις συναισθηματικές παρορμήσεις. Άλλα είναι τα αναληθή, τα ψεύτικα συναισθήματα και άλλα τα νόθα. Όταν λ.χ. σκόπιμα παίρνω την εξωτερική πρόσοψη της λύπης, για ν' αποκρύψω τα αληθινά εσωτερικά γεγονότα του ψυχικού μου κόσμου, υποκρίνομαι, και η έκφρασή μου είναι ένα ψεύδος, που μπορεί να μου προσφέρει πολλές υπηρεσίες: να προσθέσει στην υπόληψή μου, ή στην τσέπη μου. Ούτε λυπούμαι ούτε θέλω να λυπηθώ προσποιούμαι τον λυπημένο, για να επιτύχω σ' αυτήν ή σ' εκείνη την επιδίωξή μου. Στην περίπτωση του νόθου συναισθήματος η κατάσταση είναι διαφορετική. Εδώ είμαι τίμιος στις προθέσεις μου και προσπαθώ με ειλικρίνεια να λυπηθώ για ένα περιστατικό (για το ατύχημα π.χ. ενός συναδέλφου μου), αλλά δεν το κατορθώνω· το «εσωτερικό» μου, το βάθος της ψυχής μου δεν παρακολουθεί (είτε γιατί άλλα, συνειδητά ή ασύνειδα, ελατήρια εμποδίζουν, είτε γιατί η φιλαλληλία ως αληθινό βίωμα είναι μέσα στον ψυχικό μου κόσμο μια φτωχή και ασήμαντη φλέβα). Ντύνομαι λοιπόν εξωτερικά τη λύπη, επειδή ντρέπομαι, φοβούμαι να προδοθώ, αλλά όλη η συμπεριφορά μου είναι απλούστατα μια ηθοποιία. Και στις δύο λοιπόν περιπτώσεις (του ψεύδους και της νοθείας) φοράω μια μάσκα, παρουσιάζομαι εξωτερικά διαφορετικός από κείνον που είμαι εσωτερικά. Αλλά στο ψεύδος έχω στην ψυχή μου ένα γεγονός που με την πλαστή έκφραση το κρύβω, ενώ στη νοθεία μέσα μου υπάρχει κενό η εξωτερική συμπεριφορά είναι μια φόρμα αδειανή. [...]

Με τη μικρή αυτή ανάλυση καταλαβαίνουμε, νομίζω, καλύτερα τι είναι στην υπόσταση του ανθρώπου το πρόσωπο, και τι το προσώπείο. Όπου η φανέρωση (έκφραση, λόγος, ζωή) αναβλύζει από τον μέσα μας

κόσμο με αλήθεια και γνησιότητα, αυθόρμητα και ειλικρινά, με ακρίβεια και συνέπεια, εκεί είμαστε και για τους άλλους αυτοί που είμαστε για τον εαυτό μας, καθαροί και ακέραιοι· επομένως αυτό που δείχνουμε προς τα έξω είναι το πρόσωπο μας. Όπου όμως καμιά αντιστοιχία δεν υπάρχει μεταξύ της εξωτερικής μας επιφάνειας και του εσωτερικού μας είναι, αλλά η φανέρωσή μας είναι μια κατασκευή που έγινε για να κρύψει στους άλλους ό,τι είμαστε για τον εαυτό μας ή για να σκεπάσει το μέσα μας κενό, εκεί αυτό που δείχνουμε δεν είναι το πρόσωπο αλλά το προσωπίο μας. Κατά βάθος συμβατικός, ψεύτικος και νόθος είναι ο άνθρωπος που πάσχει από ψυχική πενία, από έλλειψη δημιουργικότητας, από δειλία ή οκνηρία, από αδυναμία (με μια λέξη) να προχωρήσει έως τις πηγές της αληθινής ζωής και εκεί μέσα να καθαρίσει και ν' ανανεώσει τον εαυτό του. Ο Nietzsche⁴ διατύπωσε επιγραμματικά αυτή τη μεγάλη αλήθεια. «Όσο μεγαλύτερη» γράφει «είναι η ουσία της πραγματικότητας και η δημιουργική δύναμη του ανθρώπου, τόσο περισσότερο αναπηδάει από τα μέσα προς τα έξω η φυσιογνωμία του· όταν είναι μικρή η δημιουργική δύναμη, η προσωπικότητα διαπλάσσεται από τα έξω προς τα μέσα και διαμορφώνεται κάτω από την επίδραση της παράδοσης, του ειδώλου του παρελθόντος, της κοινωνίας και της κοινής γνώμης».

---

⁴ Φρειδερίκος Νίτσε (Frederic Nietzsche, 1844 – 1900): Γερμανός φιλόσοφος, κλασικός φιλόλογος και ποιητής, πρόδρομος του υπαρξισμού

Ο άνθρωπος είναι απ' όλα τα ζώα το εφευρετικό και το ικανότερο να ψευτίζει και τα πράγματα γύρω του και τον ίδιο τον εαυτό του. Για τούτο η αλήθεια έγινε ανέκαθεν ο μεγάλος καημός, το ιδανικό και η αρετή του. Από τα πρώτα βήματα της ζωής το ψεύδος μάς πολιορκεί και προσπαθεί να μας υποτάξει. Αδύνατοι καθώς είμαστε στην αρχή, πριν γνωρίσουμε το αληθινό μας πρόσωπο, κατασκευάζουμε σιγά-σιγά το προσωπίο μας –για να αμυνόμαστε με τις περισσότερες ελπίδες και να κάνουμε τις επιθέσεις μας με τις λιγότερες απώλειες. Όσο δυναμώνουμε και πλουτίζουμε τον εσωτερικό μας κόσμο, όσο γινόμαστε στερεότεροι, τόσο η «ηθοποιία» μας στενοχωρεί και μας ντροπιάζει και αναζητούμε στην αλήθεια την ελευθερία μας, το φα-νέρωμα και την πραγμάτωση του γνήσιου εαυτού μας. Η αναζήτηση αυτή είναι ένας θανάσιμος, τραχύς και επικίνδυνος αγώνας, όπου ελάχιστοι νικούν και σώζονται. Οι πλείστοι πεθαίνουν χωρίς ούτε οι άλλοι, ούτε οι ίδιοι να γνωρίσουν το αληθινό πρόσωπο τους.

**Ε. Π. Παπανούτσος
«Πρακτική Φιλοσοφία»**

- 1. Σε ποιες διαστάσεις, κατά το συγγραφέα, ζει ο άνθρωπος; Πώς σχετίζονται αυτές με τις έννοιες του προσώπου και του προσωπίου;**
- 2. Ποιες περιπτώσεις διακρίνει ο συγγραφέας στη χρήση του προσωπίου; Πώς τις ιεραρχεί και ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της καθεμιάς;**

3. Σε τι διαφέρουν τα ψεύτικα από τα νόθα συναισθήματα; Δώστε δικά σας παραδείγματα για κάθε περίπτωση στη χρήση του προσωπείου.
4. Να συγκρίνετε τον επίλογο του δοκιμίου με το ποίημα του Κ. Π. Καβάφη «Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς 628 – 655 μ.Χ.» και να συζητήσετε για την αναγκαιότητα ή τη ματαιότητα της κατασκευής προσωπείου-πανοπλίας στη ζωή μας.

S. Dali

Μασκαρευόμαστε πρόσωπα;

«Τελευταίο Σαββατοκύριακο της Αποκριάς· έτσι λέει το ημερολόγιο και έτσι πρέπει να είναι. Είναι, το τελευταίο; ή μήπως είναι ένα ακόμη μέσα στα πολλά του έτους; Παλιότερα ήταν ένα ξέδομα, μια έκρηξη χαράς, μια εκτόνωση. Φορούσες τη μουτσούνα για να γίνεις άλλος, όχι ο καθημερινός· φορούσες τη μάσκα, την προσωπίδα, την περσόνα σου, το προσωπείο για να διαφοριστείς από το χτεσινό ή τον αυριανό εαυτό σου:

Τώρα, όμως, τα προσωπεία είναι καθημερινά. Όλοι κρύβονται κάθε μέρα πίσω από ένα προσωπείο. Προσωπείο χάρτινο, πέτσινο, λεκτικό, κομματικό, ιδεολογικό. Κανένας δεν δείχνει το πρόσωπό του. Ύστερα είναι η μόδα που μας κυρίευσε τον τελευταίο καιρό. Όλοι κουκουλώνονται. Οι ληστές σκεπάζουν τα πρόσωπά τους με γάζες, με κάλτσες, με τσουβάλια. Οπλοφορούν και σκεπάζονται. Η διαμαρτυρία, ακόμη και η δικαιολογημένη, φορά και αυτή την κουκούλα της, απεχθάνεται το γυμνό πρόσωπο. Λες και η αλήθεια, η πικρή και η μαύρη αλήθεια, χρειάζεται την κάλυψη του ψεύδους για να γίνει πειστική.

Γι' αυτό έλεγα μήπως πρέπει να αντιστρέψουμε τα πράγματα. Μήπως από δω και πέρα, αρχίζοντας από σήμερα, στις Απόκριες να κυκλοφορούμε χωρίς τις καθημερινές μας μάσκες με γυμνά πρόσωπα, με την αλήθεια στο φως.

Άλλοτε μια φορά το χρόνο ψευδόμαστε, υποκρινόμαστε πως είμαστε άλλοι. Μήπως τώρα που όλο τον χρόνο ψευδόμαστε και παριστάνουμε πως είμαστε κάτι άλλο από αυτό που μπορούμε και θέλουμε, πρέπει τις Απόκριες να μασκαρευόμαστε αυτό που είμαστε πραγματικά; Να αποκαλύπτουμε τον πραγματικό μας εαυτό, γυμνό και απροκάλυπτο;

Έτσι κι αλλιώς η Δευτέρα που έρχεται Καθαρά δεν είναι. Δεν θα εγκαινιάσει καμιά νηστεία, καμιά αλλαγή στη ζωή, στη δίαιτα, στη συνείδηση. Θα είναι τόσο Καθαρά, όσο οι άλλες Δευτέρες που θα ακολουθήσουν. Ας συμπεριφερθούμε, λοιπόν, αυτό το Σαββατοκύριακο πεντακάθαρα, πρώτα με τον εαυτό μας.

Χωρίς μάσκες. Άραγε έχουμε πρόσωπο;

Κώστας Γεωργουσόπουλος
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να σχολιάσετε την παρατήρηση του συγγραφέα «Λες και η αλήθεια... για να γίνει πειστική» και να τη συσχετίσετε με τον τίτλο που επέλεξε. Ποια εικόνα της καθημερινής ζωής προβάλλει;
2. Γιατί ο συγγραφέας συγκρίνει το σήμερα με τον τρόπο που γιορταζόταν παλιά η Αποκριά; Ποια διαφορά βρίσκει στο άλλοτε και το τώρα;

Το φάσμα της ψευδολογίας

Αν θελήσει ν' απαριθμήσει κανείς τα είδη της ψευδολογίας (ανάλογα με τις προθέσεις του ενόχου) φοβούμαι ότι δεν θα φτάσει στην άκρη του πλήθους. Από την άποψη αυτή τουλάχιστον είναι ορθό το λεγόμενο: «Η αλήθεια είναι μία, τα ψεύδη πολλά»... Πρόκειται ασφαλώς για ένα φαινόμενο του ψυχικού (αλλά και του κοινωνικού) βίου πολύμορφο, που έχει από πανάρχαιους χρόνους απασχολήσει δικαστές και παιδαγωγούς, ψυχολόγους και ηθολόγους. «Γιατί λέει ο άνθρωπος ψέματα; ποια ελατήρια τον κινούν, και τι επιδιώκει όταν ψεύδεται;». Ας επισημάνομε μερικές χαρακτηριστικές ποικιλίες της ψευδολογίας, για να

φανεί πόσο μεγάλο είναι το φάσμα της (ο όρος με το νόημα που του δίνει η Φυσική).

Στο πρώτο γένος υπάγονται τα είδη του ψεύδους που πίσω τους υπάρχουν διαθέσεις και τάσεις ιδιοτέλειας. Στην κεφαλή η ψευδολογία του συμφέροντος, του άμεσου ή του έμμεσου, του υλικού κατά κύριο λόγο, που αρχίζει από το ευτελές κέρδος και φτάνει έως τη μεγαλόσχημη καριέρα. Και περιλαμβάνει όλες τις παραλλαγές: από τη σιωπηλήν απόκρυψη των ασύμφορων στοιχείων έως την κατάφωρη¹ και προκλητική διαστροφή των πραγματικών γεγονότων. Ο καθ' έξιν συμφεροντολόγος ψεύτης δεν ξέρει τη ντροπή όταν αποκαλυφτεί, χαμογελάει με κυνισμό προβάλλοντας το επιχείρημα ότι στον τραχύ αγώνα της ζωής, όπου ο τίμιος και ειλικρινής κατά κανόνα υποσκελίζεται από τους επιτήδειους, κάθε μέσον είναι θεμιτό. Άλλωστε, οι εύπιστοι θα την πάθουν οπωσδήποτε· αν δεν τους γελάσει αυτός, θα τους γελάσουν άλλοι. Επιτέλους: «εγώ κοιτάζω να πουλήσω· εσύ πρόσεξε πριν αγοράσεις...». Παρά το γεγονός ότι ο ψεύτης του συμφέροντος στιγματίζεται ανέκαθεν, από τον άμβωνα και την έδρα του δασκάλου, στην κοινωνία της οικονομικής και της πολιτικής συναλλαγής το είδος τούτο ευδοκιμεί. Οι πολύπειροι και της μιας και της άλλης αγοράς τιμούν ίσως τον φιλαλήθη, αλλά δεν τον εμπιστεύονται –δεν γίνεται «δουλειά» με ανθρώπους που έχουν την αθεράπευτη αδυναμία να λένε «τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη»...

Έπειτα έρχεται στη σειρά η ψευδολογία της άμυνας. Όταν κινδυνεύει (πραγματικά ή υποθετικά), ο αδύνατος άνθρωπος

---

¹ κατάφωρος: ολοφάνερος

καταφεύγει στο ψέμα για να σωθεί. Αποκρύπτει την ενοχή του, ενοχοποιεί άλλους, μεταθέτει τις ευθύνες, προσποιείται άγνοια των πραγμάτων, σκηνοθετεί ένα άλλοθι κτλ., επειδή από δειλία ή στην αμηχανία του δεν βρίσκει άλλο τρόπο ν' αποφύγει μια τιμωρία ή μια ζημιά αναπόφευκτη, συνέπειες κολάσιμων πράξεων ή παραλείψεών του, εμπρόθετων ή και τυχαίων. Το ψέμα αυτού του είδους γίνεται όπλο προστασίας και καταφύγιο σ' εκείνους που δεν έχουν το θάρρος ν' αντικρύσουν κατά μέτωπο έναν ισχυρό αντίπαλο ή μια δυσχερή² κατάσταση και να τα «βγάλουν πέρα» μαζί τους, στην ανάγκη με τίμημα ακριβό, αλλά χωρίς αναξιοπρέπεια. Το χρησιμοποιούν στην υπεράσπιση τους τα παιδιά, οι σωματικά ή πνευματικά αδύνατοι, οι ευθυνόφοβοι και οι δειλοί. Ίσως μπορεί κανείς να το συγχωρέσει ή τουλάχιστο να το κρίνει με επιείκεια, όταν ο αμυνόμενος προσπαθεί με αυτό ν' αποφύγει την ασύμμετρη σκληρότητα ενός αδίσταχτου τιμητή. Όλοι οι άνθρωποι δεν έχουν γεννηθεί ήρωες ή μάρτυρες.

Τρίτη θα ονόμαζα την ψευδολογία της κακότητας. Εδώ βρισκόμαστε στο σκοτεινό χώρο της συκοφαντίας. Ο ψευδολόγος από κακότητα δεν χρειάζεται την αποσιώπηση ή την παραποίηση της αλήθειας για να επιτύχει ένα ορισμένο προσωπικό ωφέλημα ή για να αμυνθεί απέναντι ισχυρότερων αντιπάλων. Ψεύδεται για να κακουργήσει για να ζημιώσει έναν άνθρωπο που συμβαίνει να ευημερεί, για να υποσκάψει τη θέση ενός συναδέλφου, για να σπιλώσει την υπόληψη ενός προσώπου που έχει κερδίσει τη γενικήν εκτίμηση, για να σπείρει ζιζάνια μεταξύ φίλων, να διεγείρει εχθρότητες, ν' αναστατώσει «σπίτια», να γκρεμίσει

---

² δυσχερής: δύσκολος

«καθεστώτα»... Και όλα αυτά από διάθεση σατανική: κα-
κεντρέχεια, φθόνο, μανία καταστροφής. Στο βάθος
αυτού του εωσφορισμού³ υπάρχει μια άφατη⁴ δυστυχία
– οδυνηρή αίσθηση ανικανότητας, ανεπάρκειας, νικη-
μού. Έτσι αντιδρούν οι (πραγματικά ή υποθετικά)
ηττημένοι, όσοι έθρεψαν φιλοδοξίες μεγαλύτερες από
τις δυνάμεις τους και εγκατέλειψαν τον αγώνα
ντροπιασμένοι. Εκδικούνται εκείνους που ευτύχησαν
να ιδούν τους καρπούς της αρετής και του μόχθου των.
Και είναι τόσο μεγάλο κάποτε το μίσος τους, ώστε δεν
διστάζουν να συκοφαντήσουν ακόμη και όταν
κινδυνεύουν να καταρρεύσουν μαζί με τα θύματά τους.
«Αφού δεν επέτυχα κ' εγώ, ας καταστραφούμε μαζί –
έτσι θα εξισωθούμε»...

Στο δεύτερο γένος ανήκουν τα είδη της
ανιδιοτελούς ψευδολογίας. Πρώτο και γνωστότερο το
ψέμα της ματαιοδοξίας. Ο ματαιόδοξος θέλει οπωσδή-
ποτε ν' αποσπάσει το θαυμασμό μας, και επειδή τα
πραγματικά του κατορθώματα είναι ανύπαρκτα ή λίγα
και ασήμαντα, επινοεί άλλα, συνταραχτικά, για να μας
εντυπωσιάσει. Που φυσικά είναι ψεύτικα από την αρχή
έως το τέλος, ή τουλάχιστο κατά το μέγιστο μέρος τους.
(Πειστικότεροι γίνονται εκείνοι που σε τέτοιες περιστά-
σεις ξέρουν να υφαίνουν το πλαστό με κάποια
υποτυπώδη έστω νήματα του γνήσιου). Λαμπρός αφη-
γητής, ο ψευδολόγος από ματαιοδοξία ξέρει να ιστορεί
περίεργα και ασυνήθιστων διαστάσεων «γεγονότα»,
καθώς και να τα τοποθετεί με μεγάλην ευκολία στο
χώρο και στο χρόνο, για να γίνουν πιστευτά.

---

³ εωσφορισμός: διαβολικότητα, κακία, πονηριά,

⁴ άφατος: που δεν μπορεί να ειπωθεί, άρρητος,
ανείπωτος

Το παράδοξο είναι ότι μερικά δείγματα του είδους ικανοποιούνται με την προβολή όχι δικών τους, αλλά ξένων «θριάμβων»– που αυτοί όμως μόνο είχαν το προνόμιο να τους παρακολουθήσουν ή να τους πληροφορηθούν πρώτοι. Επιτέλους είναι και αυτό κάτι· αφού δεν μπορείς να είσαι στρατηλάτης, γίνεσαι ο ιστορικός του πολέμου...

Ακολουθεί στον κατάλογο η ψευδολογία της ψυχαγωγίας, εκείνη που θέλει και επιδιώκει να τέρψει, να διασκεδάσει, να συγκινήσει το ακροατήριο με τη φαντασία της. Ο ματαιόδοξος ψεύτης δεν είναι κακός ούτε επικίνδυνος· τα ψέματά του είναι ανώδυνα· είτε τα πιστέψεις είτε όχι, δεν πρόκειται να ζημιωθείς. Αυτός εδώ που ψευδολογεί για να σ' «ευχαριστήσει», βρίσκεται ένα σκαλί παραπάνω: ευεργετεί (θέλει να ευεργετήσει) με τα φαντασιοκοπήματά του μια συντροφιά μικρήν ή μεγάλη (παρούσαν ή απούσαν, αφού μπορεί με το γράψιμο να επικοινωνήσει κανείς άριστα και μ' ένα αόρατο κοινό) που διψάει ν' ακούσει ή να διαβάσει κάτι «ενδιαφέρον» για να τραφεί ψυχικά, ή και για να διαλύσει την πλήξη της. Για να επιτύχει τούτο το «ωφέλιμο» αποτέλεσμα, ο φαντασιοκόπος μεταχειρίζεται (συνειδητά ή ασυνείδητα, επιδέξια ή αδέξια) όλα τα τεχνάσματα της μυθιστορηματικής ή της δραματικής Τέχνης: απλοποιεί και στυλιζάρει τα «συμβάντα», συμπληρώνει τα κενά της πορείας, στρογγυλεύει τους χαρακτήρες, μοιράζει τους τόνους, άλλοτε για να υπογραμμίσει και άλλοτε για να παραμερίσει ορισμένες λεπτομέρειες, και τελικά κατασκευάζει μίαν «εικόνα» πλαστική που εντυπωσιάζει όσους τη βλέπουν με τα μάτια της φαντασίας. Μην αναζητήσετε την «αλήθεια» σε τέτοια κατασκευάσματα, γιατί θα ματαιοπονήσετε. Αυτή κάποτε κατοπιείται εκεί δεινά. Αλλά χωρίς κακή πρόθεση –απλώς για διασκέδαση...

Το τελευταίο (στη συνοπτική μου απαρίθμηση) είδος ψευδολογίας, το αθώτερο, το ευπρεπέστερο και ευλαβέστερο απ' όλα είναι η *ria fraus*⁵ που τιμήθηκε από πολλούς και αυστηρούς ηθολόγους, και απ' αυτόν τον Πλάτωνα: ν' αποσιωπάς την αλήθεια, να καταφεύγεις ακόμη και στο ψέμα, για να παρηγορήσεις, να γλυκάνεις τον πόνο, να σώσεις από την απόγνωση έναν άνθρωπο. «Δικαιοσύνη» μας λέγει στο πρώτο βιβλίο της «Πολιτείας» του ο αρχαίος φιλόσοφος, δεν είναι να «αποδίδεις τα ανήκοντα» σε κάποιον με οποιουσδήποτε όρους. Γιατί αν υποθέσουμε ότι ένας φίλος σου έχει εμπιστευθεί για φύλαξη τα όπλα του και σου τα ζητεί την ώρα που θέλει ν' αυτοκτονήσει – είναι άραγε «δίκαιο» να του τα επιστρέψεις αμέσως; Έτσι συμβαίνει κάποτε και με την «αλήθεια» μπορεί να σκοτώσει τον άνθρωπο που θα την ακούσει, ή να διαλύσει ένα στράτευμα και να καταστρέψει μια πατρίδα. Όταν βρίσκεσαι στο δίλημμα τούτο, τι θα κάνεις; Θα φωνάξεις: *dicat Veritas et pereat mundus!*⁶ και θα αποκαλύψεις την αλήθεια; Ή θα πεις ακόμη κ' ένα ψέμα (ένα άγιο ψέμα) που μπορεί ίσως να φέρει την ανέλπιστα σωτηρία, ή τουλάχιστο δεν θα προκαλέσει τον βέβαιο όλεθρο; Το πρώτο δεν είναι μόνο ανόητο αλλά και απάνθρωπο το δεύτερο αποτελεί μια βαριά θυσία για τον ευαίσθητο και έντιμο άνθρωπο. Θυσία όμως που την αναδέχεται για να μη γίνει –ακούσιο έστω– όργανο του κακού και πλήξει τον συνάνθρωπο από άκρα, αλλά και συνάμα τυφλήν, ευσυνειδησία.

---

⁵ *ria fraus*: ευσεβής απάτη, γενναίον ψεύδος, άγιο ψέμα

⁶ *dicat veritas et pereat mundus*: ας ειπωθεί η αλήθεια και ας καταστραφεί ο κόσμος

Ο κατάλογος μας δεν είναι πλήρης ούτε προσφέρεται με αυτή την αξίωση. Άλλωστε είναι τόσες οι παραλλαγές της ψευδολογίας (οι καθαρές και οι ανάμεικτες) και τόσο περίπλοκη στις διαθέσεις και στις τάσεις της η ψυχή του ανθρώπου, ώστε ματαιοπονεί όποιος θα προσπαθήσει να γεμίσει τα κενά του κατάλογου για να φτάσει στην πληρότητά του. Μόνο ο αμύητος πιστεύει ότι είναι «σαφείς» οι πράξεις του ανθρώπου, επειδή, όταν συντελεστούν και ολοκληρωθούν, εύκολα μπορούν να αναλυθούν και να σημασιοποιηθούν. Όπως ο κοινωνιολόγος και ο ιστορικός, έτσι και ο ψυχολόγος έμαθε πλέον να μιλεί για γεγονότα που οφείλονται σε πολλαπλούς προσδιοριστικούς «λόγους» (αίτια, κίνητρα, προθέσεις κτλ.) που δεν είναι απαραίτητο να ανήκουν στην ίδια κατηγορία ή να χαρακτηρίζονται με το ίδιο σημείο, το συν και το πλην. Όσο λιγότερο επιχειρούμε να εξηγήσουμε με απλά και λογικά σχήματα τις ανθρώπινες πράξεις, τόσο περισσότερο μπορούμε να τις «καταλάβουμε». Αλλά ποτέ δεν εξαντλείται με την «κατανόηση» μας η σημασία τους –γιατί πάντα περιέχουν κάτι περισσότερο απ' όσα υποθέτομε, ή κάτι λιγότερο από κείνα που αποδίνομε σ' αυτές. Τούτο ακριβώς συμβαίνει και με την ψευδολογία. Σε ασύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό από την «αληθολογία». Γιατί, όπως είπαμε και στην αρχή, το ψέμα είναι απείρως περισσότερο πολύμορφο από την αλήθεια.

Ε. Π. Παπανούτσος

1. Ποιες χαρακτηριστικές κατηγορίες και ποικιλίες της ψευδολογίας επισημαίνει ο συγγραφέας; Γιατί καταφεύγει ο ψευδολόγος στην καθεμία απ' αυτές;

2. Εντοπίζετε κάποιες από τις μορφές της ψευδολογίας στις διαπροσωπικές και τις κοινωνικές σας σχέσεις; Αν ναι, ποιες; Σε ποιους λόγους οφείλεται η καθεμία, κατά την άποψή σας;
3. Συζητήστε στην τάξη ποια στάση υιοθετείτε απέναντι σ' ένα ψευδολόγο συνομιλητή ή συμμαθητή σας, και γιατί.
4. Κλιμακώστε τα είδη του ψεύδους, στα οποία αναφέρεται ο συγγραφέας, από τα πιο ανώδυνα έως τα πιο επικίνδυνα. Αιτιολογήστε την κλιμάκωσή σας.

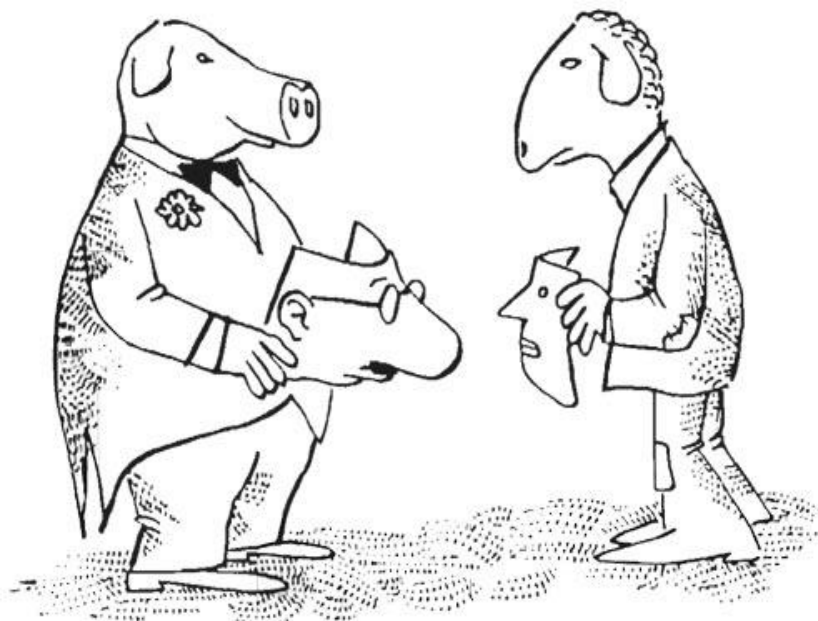
Πρόκληση

Όλοι αυτοί οι πολεοδόμοι, φιλόσοφοι, οικονομολόγοι, καθηγητές κτλ. που γράφουν, συζητούν, αγορεύουν σε συνέδρια και σε σεμινάρια για τη βαρβαρότητα των πόλεων, τη μαζοποίηση, την αλλοτρίωση, το αδιέξοδο του σύγχρονου τεχνολογικού πολιτισμού, από προοδευτική πάντα σκοπιά, αριστερή και συνήθως άκρως ριζοσπαστική –πόσο βολεμένοι οι ίδιοι σε θέσεις με γερούς μισθούς και επιμίσθια, με παροχές και ταξίδια, πόσο δεμένοι οι ίδιοι με το σύστημα που καταριούνται και, υποτίθεται, αγωνίζονται για την ανατροπή του, πόσο βέβαιοι τελικά πώς τίποτα ευτυχώς δεν κινδυνεύει ν' αλλάξει, τουλάχιστο στο άμεσο προσεχές μέλλον.

«Με προκαλούν» είπες.

Μανόλης Αναγνωστάκης
«Το περιθώριο»

1. Ποιο προσωπείο και ποιο είδος ψεύδους, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Ε. Π. Παπανούτσου, χρησιμοποιούν τα πρόσωπα του κειμένου; Τεκμηριώστε την απάντησή σας.
2. Σχολιάστε την τελευταία φράση του κειμένου.

P. Picasso

Θοδώρα

Παράδοση

Το παρελθόν και το παρόν
Παράδοση και μοναξιά
Παράδοση και νεωτερισμός
Η σχέση μας με την παράδοση

Το παρελθόν και το παρόν

[...] Ο αρχαίος Αριστοτέλης μάς έμαθε ότι σε κάθε περίπτωση σκόπιμης συμπεριφοράς υπάρχουν δύο φάσεις: η υγιής και η νοσηρά. Η υγιής είναι ορθή, αφού δικαιώνεται από τα πράγματα· η νοσηρά, εσφαλμένη, γιατί πραγματικά η ίδια αναιρεί τον εαυτό της. Η διάκριση του γίνεται κυρίως στα πολιτεύματα, όπου δυσκολεύεται κανείς να διαλέξει μεταξύ μοναρχίας, ολιγαρχίας και δημοκρατίας, και τελικά είναι υποχρεωμένος να θέσει το ερώτημα: ποιο από τα τρία πολιτεύματα επιδιώκει όχι το «ίδιον» συμφέρον των διοικούντων, αλλά το «κοινό» συμφέρον αρχόντων και αρχομένων; Οπότε καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μόνο τα πολιτεύματα του δεύτερου τύπου, τα υγιή, είναι προτιμότερα, ανεξάρτητα από τον τύπο τους, ποτέ τα πρώτα, τα νοσηρά. Η σκέψη του μεγάλου κλασικού, όσο ξέρω, έχει ανέκαθεν ασκήσει βαθιάν επίδραση σε όλους τους στοχαστικούς ανθρώπους και μπορεί να μας βοηθήσει και στην προκειμένη περίπτωση ως μέτρο επιλογής. Υπάρχει άραγε από το ένα μέρος μια υγιής είτε παρελθοντοκρατία είτε παροντοκρατία, και από το άλλο μέρος μια νοσηρά;

Η πείρα μας απαντά στο ερώτημα καταφατικά. Υπάρχει. Και η πρώτη, η νοσηρή λατρεία του παρελθόντος, παρατηρείται συχνότερα σε λαούς, σαν τον δικό μας που έχει μακράν ιστορία πίσω του, ιστορία τριών τουλάχιστο χιλιάδων χρόνων, και

κολακεύεται να πιστεύει ότι οι λογάδες του Έθνους (όπως και τα ανώνυμα, τα λαϊκά πνευματικά προϊόντα του) είναι αυτού του δοξασμένου παρελθόντος οι θεματοφύλακες.¹ Πολύ περισσότερο παλαιότερα, αλλά έως σήμερα ακόμη, δεν θεωρείται επιστημονικά τεκμηριωμένη η διατριβή, η αφιερωμένη σε φιλοσοφικά κυρίως θέματα, που δεν αρχίζει την έρευνά της όχι μόνο από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, αλλά από αρχαιότερους ακόμη σοφούς, από τους Προσωκρατικούς και τους Ομηρικούς χρόνους. «Αυτό είπε» ο Ησίοδος, «ως εξής αποφάνθηκε ο Ηρόδοτος ή ο Δημόκριτος» κ.ο.κ. και όλοι στέκονται με σεβασμό μπροστά στο σοφό λόγο τους έτοιμοι να τον εφαρμόσουν στη ζωή τους. Την ίδια εντύπωση συναντά κανείς και στους απλοϊκούς ανθρώπους που έχουν στα σχολικά τους χρόνια ακούσει τα μεγάλα ονόματα των Αρχαίων και χωρίς καλά-καλά να μπορούν να προσδιορίσουν τις χρονικές αποστάσεις, καθηλώνονται από το θαυμασμό τους: – Κάτι ξέρουν αυτοί και πρέπει να τους ακούσουμε. Οι τωρινοί δεν μπορούν να παραβγούν μαζί τους. Ακόμα και οι αμέσως υστερότεροι απ' αυτούς. Δεν αποκτά κανείς με το τίποτα τέτοιο όνομα. Καινούρια λόγια τα άλλα. Φτηνά, ή και ψεύτικα...

Αυτή είναι η νοσηρή παρελθοντοκρατία, που με τις υπερβολές της δικαιολογημένα προκαλεί τη δυσφορία, για να μην ειπώ την οργή, των φρόνιμων ανθρώπων. Εξίσου άξια αποδοκιμασίας είναι και η αντίστροφη ροπή, η παροντοκρατία, στη νοσηρότητά της.

---

¹ θεματοφύλακας: αυτός που προασπίζει κάτι, ώστε αυτό να εξακολουθεί να υπάρχει

Αυτή, στους ιστορικούς ιδίως λαούς σαν τον δικό μας, εξοργίζεται με τη διαρκή αναφορά στα αρχαία κλέη, την αποκαλεί πατριδολατρία, μεγαλαυχία² επιγόνων, και προτρέπει επικουρία³ να ζητούμε κατά κανόνα στους νεότερους, τους νεότετους, τους σύγχρονους σοφούς. Σ' αυτούς που, επειδή ζουν σε κοινωνικές και πνευματικές συνθήκες όμοιες ή περίπου όμοιες με τις δικές μας, μπορούν να μας χειραγωγήσουν. Έτσι, και στις επιστημονικές διατριβές και στα λαϊκά στόματα κυριαρχούν και αποκλειστικά αναφέρονται νέα ονόματα, οι συγγραφείς της «τελευταίας ώρας»:

– Τι μας ωφελεί η γνώμη του Ησιόδου, αφού δεν υπάρχει πια στα χωράφια μας το άροτρό του; Λαμπρή είναι η ιστορία του Θουκυδίδη, αλλά σήμερα και τα οικονομικά και τα πολιτικά προβλήματά μας είναι διαφορετικά. Εκείνοι που μας εκφράζουν τα δίσεχτα χρόνια που ζούμε δεν είναι ούτε ο Πλούταρχος ούτε ο Φιλόπονος ο Βυζαντινός, αλλά ο Kaffka⁴ και ο Camus⁵...

Ενώ οι νοσηρές φάσεις αυτής της συμπεριφοράς δεν συμβιβάζονται, οι υγιείς είναι πολύ διαλλακτικές και μπορούν με κάποιο τρόπο να συνυπάρξουν. Προϋποθέτουν όμως πείρα και ωριμότητα, περίσκεψη, προσόν αρκετά σπάνιο στις βιαστικές κοινωνίες μας. Αξιοπαρατήρητο μάλιστα είναι ότι σ' αυτές τις μεικτές λύσεις

---

² μεγαλαυχία: κομπασμός, καυχησιά

³ επικουρία: βοήθεια

⁴ Φράντς Κάφκα (Franz Kaffka, 1883 – 1924): Τσέχος γερμανόγλωσσος συγγραφέας, εβραϊκής καταγωγής.

⁵ Αλμπέρ Καμύ (Albert Camus, 1913 – 1960): Γάλλος συγγραφέας, που τιμήθηκε με βραβείο Νόμπελ.

προσανατολίζονται με τον καιρό πιο πολύ οι πιστοί των νέων ρευμάτων παρά οι αρχαιολάτρες. Αυτοί είναι που κάποτε της σκέψης και της ζωής ο πόνος τούς οδηγεί στην ανακάλυψη ότι, παρά τις σημαντικές διαφορές που χωρίζουν τις σημερινές κοινωνίες από τις παλαιές, τα προβλήματα του ανθρώπου, τα οντολογικά και τα μεταφυσικά, είναι στην κορυφαία μορφή τους τα ίδια. Επομένως ό,τι στοχάστηκαν και ό,τι είπαν οι παλαιοί, ισχύει («τηρουμένων των αναλογιών») και σήμερα. Επομένως φρόνιμα θα κάνουμε να ακούσουμε το λόγο τους, αφού φυσικά τον υποβάλουμε στον έλεγχο των σύγχρονων σοφών που γνωρίζουν και ανατέμνουν την ψυχή και την εποχή μας. Τα περιώνυμα⁶ Κερκυραϊκά του Θουκυδίδη, όταν τα περάσει κανείς από τη φλόγα της Γαλλικής και έπειτα της Ρωσικής Επανάστασης, έχουν θαυμαστήν επικαιρότητα, λάμπουν από «σύγχρονο» πνεύμα. Το ίδιο και τα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη σε συνδυασμό με τις κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις της Νότιας Αμερικής σήμερα. Ο άνθρωπος έμεινε «άνθρωπος», και σαν τέτοιος έχει να μας δώσει τις υποθήκες του, αν όχι πώς να εξωραϊσούμε, τουλάχιστο πώς να «κατανοήσουμε» τη ζωή μας. Οι αλήθειες (ευτυχώς) δεν γερνούν όσο γρήγορα νομίζουμε. Μπορούμε να τις προφτάσουμε...

---

⁶ περιώνυμος: ονομαστός, περίφημος, ξακουστός

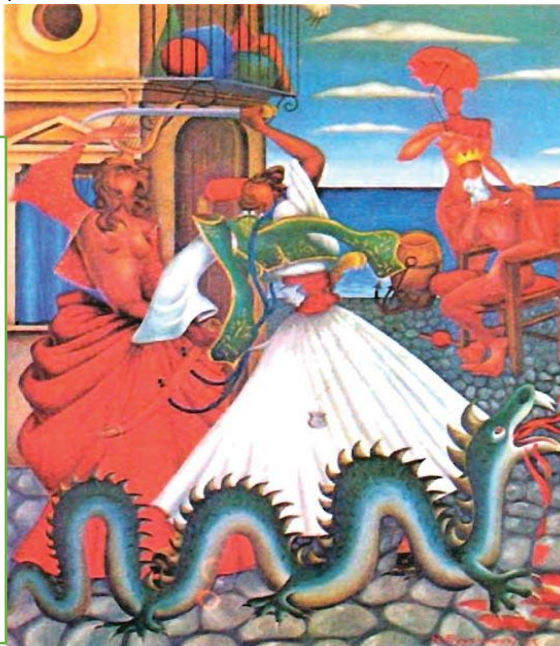
Μαντεύω μίαν αντίρρηση: Μήπως με αυτή τη συνδιαλλαγή κηρύττουμε τον εκλεκτισμό,⁷ που και στην αφηρημένη σκέψη όπως και στην καθημερινή πράξη είναι στείρος;

Η απάντησή μου: Νομίζω όχι. Εκείνο που μας πάει μπροστά είναι όχι τόσο οι διακρίσεις και οι αντιθέσεις, όσο ο διάλογος και η συνέχεια των εποχών.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Τα μέτρα της εποχής μας»

1. Ποιο περιεχόμενο δίνει ο συγγραφέας στη νοσηρή παρελθοντοκρατία και παροντοκρατία αντίστοιχα;
2. Με ποιον τρόπο και κάτω από ποιες προϋποθέσεις επιτυγχάνεται η υγιής στάση απέναντι στο παρόν και παρελθόν;

Ν. Εγγονόπουλος

---

⁷ εκλεκτισμός και εκλεκτικισμός (στη φιλοσοφία και την αισθητική): η επιλογή στοιχείων και θέσεων από διάφορα, κάποτε και αντιφατικά, συστήματα σκέψης και η ένταξή τους σε ένα νέο σύστημα που συμφιλιώνει τις αντιθέσεις τους

Παράδοση και μοναξιά

Η παράδοση είναι συνέχεια, είναι δεσμός των περασμένων με τα τωρινά και τα μελλούμενα, είναι επίσης ενότητα ανάμεσα σε ανθρώπους σύγχρονους που δέχονται από κοινού την επίδρασή της. Είναι σύνδεσμος πνευματικός και ανθρώπινος μέσα στην ιστορική διάρκεια και μέσα στο παρόν, ας πούμε: στο χώρο και στο χρόνο. Αυτό είναι, άλλωστε, το έθνος, σε τελευταία ανάλυση, δεν είναι τίποτα άλλο: μια κοινή παράδοση που διαμορφώνει μια ομαδική συνείδηση. Η έξαρση¹ του «αίματος», της «φυλής» με τη βιολογική έννοια, είναι καθαρή μυθολογία που αποδείχτηκε μάλιστα, στα χρόνια μας, νοσηρή και επικίνδυνη για την υπόσταση του ανθρώπου. Το «αίμα» δεν αναλύεται σε ποσοστά ούτε και διαιρείται σε καλές και κακές ποιότητες. Από την αυγή της ιστορίας, όλα τα έθνη προέρχονται από το αδιάκοπο και αζεδιάλυτο ανακάτωμα των αιμάτων και κανένα στον κόσμο δεν μπορεί να καυχηθεί πως είναι καθαρόαιμο. Την προσωπικότητα ενός εθνικού ομίλου δεν την προσδιορίζουν βιολογικά στοιχεία, αλλά η παράδοση, στοιχείο πνευματικό κατ'εξοχήν.

Είναι ωστόσο κάθε παράδοση καλή; Απλοϊκό θα ήταν να δώσει κανείς, στο σημείο αυτό, απάντηση ανεπιφύλακτα καταφατική. Αναπόφευκτα, καθώς το ξέρουμε όλοι κι από την πείρα, η παράδοση σέρνει μέσα της και στοιχεία που ξεπεράστηκαν οριστικά και νεκρώθηκαν και δεν χρησιμεύουν πια για το καλό. Η τάση της είναι να τα απορρίπτει αργά-αργά, να αφομοιώνει νέες εισφορές και να ανανεώνεται ολοένα.

¹ έξαρση: πολύ μεγάλη ένταση των στοιχείων που συγκροτούν κάτι

Το πρόβλημα είναι να τη βοηθούμε να ανανεώνεται χωρίς να σπάσει.

Δεν μπορούμε όμως, άραγε, να ζήσουμε και χωρίς παράδοση; Υλικά, βέβαια, μπορούμε. Λαοί ολόκληροι έκαμαν αρκετές φορές το πείραμα να σπάσουν ριζικά την παράδοσή τους, να ξαναρχίσουν τη ζωή τους από το άλφα, χωρίς το στήριγμά της. Και άτομα αμέτρητα, πνευματικά και ηθικά ξεριζωμένα, υπάρχουν σήμερα και συχνά ευημερούν έξω από κάθε παράδοση, θρησκευτική, γλωσσική, εθνική, εθιμική² ή άλλη, σαν απλοί αριθμοί ριχμένοι³ στο στρόβιλο των μεγάλων κοσμοπόλεων και της τεχνοκρατίας του καιρού μας.

Εκείνο που μπορούμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα που προκύπτουν αυθόρμητα από αυτήν τη συζήτηση είναι ότι ο άνθρωπος είναι καλύτερος και αισθάνεται καλύτερα μέσα στην παράδοση, παρά έξω απ' αυτήν. Η παράδοση τον ενώνει ψυχικά με μια μεγάλη ανθρώπινη πραγματικότητα, μέσα σε χώρο και σε χρόνο, καθώς έλεγα πριν. Η ανθρώπινη θερμότητά της τον παρηγορεί, το κύρος των πνευματικών αξιών που αυτή αντιπροσωπεύει τον στηρίζει ηθικά, η αιωνόβια, αργή δύναμή της τον τονώνει, τον βοηθεί να προχωρήσει στο δύσκολο δρόμο της ζωής.

Έξω από την παράδοσή του θα βρεθεί μοιραία μόνος, έρημος, πικρός και γεμάτος άγχη μέσα στο χάος ενός παράλογου, φοβερού κόσμου που θα του φανεί να μην έχει ούτε νόημα ούτε αιτία ή σκοπό. Μπορεί τότε να προσφέρει στον εαυτό του την παγερή ικανοποίηση ότι ελευθέρωσε τη διάνοιά του από τα παραδομένα και έγινε έτσι πιο έξυπνος και πιο σπουδαίος από τους

---

² εθιμικός: που έχει διαμορφωθεί κατά το έθιμο, που αφορά τα έθιμα

³ ριχμένοι: ριγμένοι

άλλους που διατηρούν τους πατροπαράδοτους δεσμούς, θα αισθανθεί όμως τον πόνο της πικρής μοναξιάς να τον σφίγγει ανελέητα και την εσωτερική του ισορροπία να κλονίζεται επικίνδυνα. [...]

Γιώργος Θεοτοκάς
«Πολιτικά Κείμενα»

1. Τι είναι η παράδοση κατά το συγγραφέα; Γιατί αυτή και όχι το «αίμα», με τη βιολογική έννοια, προσδιορίζει τη φυσιογνωμία ενός εθνικού ομίλου;
2. Πιστεύετε πως η τεχνοκρατία του καιρού μας και το σχήμα της μεγαλούπολης κλονίζουν τη σχέση μας με την παράδοση; Τι σημαίνει να ζει κάποιος έξω από την παράδοσή του;

Θεόδωρος
Σταφίλης

Παράδοση και νεωτερισμός

Τυπολογία του πολιτισμικού μας συγκερασμού

Το πρόβλημα της υφής,¹ της εξέλιξης και της φυσιογνωμίας ενός πολιτισμού, κάθε πολιτισμού, είναι, σε τελευταία ανάλυση, πρόβλημα συγκερασμού.² Συγκερασμού συστατικών, παρμένων από δύο σταθερές πολιτισμικές πηγές, τις αντιθετικές δομές «παλιό: νέο» – «ντόπιο: ξένο», που αντιστοιχούν με τη σειρά τους σε δύο σταθερούς άξονες, τον χρόνο και τον χώρο (τόπο). Κάθε στιγμή της ζωής και της ιστορικής εξέλιξης κάθε ανθρώπινου πολιτισμού, πλην του χρόνου της γενέσεως του, περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά οι δημιουργοί κάθε πολιτισμού βρίσκονται μονίμως μπροστά στα δύο αντιθετικά και διαλεκτικά³ αυτά ζεύγη: το παλιό και το νέο, το ντόπιο και το ξένο. Μαζί με όσα άλλα στοιχεία συνοδεύουν και συνθέτουν έναν πολιτισμό.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, το ζήτημα του συγκερασμού ως πολιτισμικό αίτημα και πρόβλημα είναι φυσικό να είναι εντονότερο έως καθοριστικό σε χώρες με την πολιτισμική παράδοση της Ελλάδος. Ας το πούμε καθαρά. Μια χώρα όπως η Ελλάδα, μ' έναν κλασικό κόσμο πίσω της πάνω στον οποίο ακούμπησε ό,τι ονομάζεται Δυτικός – Ευρωπαϊκός πολιτισμός, και με μια βυζαντινή αυτοκρατορία που δέσποσε

---

¹ υφή: η φυσική σύνθεση ενός σώματος

² συγκερασμός: ανάμειξη, ανακάτεμα, συνδυασμός

³ διαλεκτικός: που ακολουθεί τη μέθοδο, σύμφωνα με την οποία, με την αντιπαράθεση των αντιθέτων, καταλήγουμε στη σύνθεση των αντιθέσεων και στην εύρεση της αντικειμενικής πραγματικότητας

πολιτισμικά επί αιώνες στο χώρο της Ανατολής, μια χώρα με τέτοια μοναδική σχεδόν πολιτισμική κληρονομιά από τη μια, και με το βαρύ φορτίο, από την άλλη μεριά, 400 χρόνων σκλαβιάς, με ό,τι σημαίνει αυτό για τον πολιτισμό και την παιδεία· κι ακόμη μια χώρα που είδε να διαψεύδεται οικτρά το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και να εξελίσσεται σε εθνική καταστροφή και ταπείνωση μια χώρα αιμορραγούσα για χρόνια από την κατακρεούργηση⁴ ζωτικών μελών της (Ηπείρου, Θράκης, Μακεδονίας, νησιών, Κρήτης), που χρειάστηκαν αγώνες και θυσίες για να επανακτηθούν· μια τέτοια χώρα είναι φυσικό να έχει εντονότερο το πρόβλημα της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας που θα αξιοποιεί ό,τι σημαντικό είχε στο παρελθόν, ενώ συγχρόνως θα στηρίζεται σε ό,τι αποτελεί εθνική πολιτισμική πραγματικότητα σήμερα και εφικτό πολιτισμικό όραμα για το μέλλον.

Μιλώντας για συγκερασμό παράδοσης και νεωτερισμού, είμαστε υποχρεωμένοι να ορίσουμε τις πραγματικές μορφές που πήρε ο συγκερασμός αυτός στον νεοελληνικό πνευματικό χώρο, την «τυπολογία», τρόπον τινά, του συγκερασμού στον νεοελληνικό χώρο. Δύο μορφές αυτής της τυπολογίας είναι καθολικά γνωρίσματα (universalia) στη φυσική πορεία διαμόρφωσης και εξέλιξης κάθε πολιτισμού: η αντίθεση παλιού και νέου καθώς και η αντίθεση ντόπιου και ξένου. Με τέτοιες δομικές αντιθέσεις λειτουργούν όλα τα πολιτισμικά συστήματα. Γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνη αλλά και επιστήμη στηρίζονται, κατά βάση, στους δύο αυτούς πολιτισμικούς άξονες. [...]

Πέρα από τα καθολικά αυτά στοιχεία των πολιτισμικών συστημάτων, πρέπει να διακρίνουμε τα

---

⁴ κατακρεούργηση: σφαγή, κακοποίηση

ιδιαίτερα ή ειδικά πολιτισμικά συστατικά κάθε επιμέρους πολιτισμού. Τέτοια χαρακτηριστικά στην περίπτωση του νεοελληνικού πολιτισμού είναι τα αντιδάνεια πολιτισμικά στοιχεία, ελληνικά στην προέλευσή τους στοιχεία που πήραν οι ξένοι και τα ξαναπαίρνουν από αυτούς οι Έλληνες. Εδώ το ξένο παίζει τον ρόλο του διαμεσολαβητή· στην περίπτωση αυτή ο δανεισμός είναι μια μορφή πολιτισμικής διαμεσολάβησης. Σημαίνουσα⁵ για τον νεοελληνικό πολιτισμό είναι ακόμη η αντίθεση δυτικού και ανατολικού, που ξεκινάει ως τοπική διάκριση για να εξελιχθεί σε καίρια πολιτισμική αντίθεση ανάμεσα στη δυτική – ευρωπαϊκή πολιτισμική αντίληψη και την ανατολική – βυζαντινή· ανάμεσα στον Έλληνα και το Ρωμιό που στην πραγματικότητα όμως είναι δύο όψεις της προσωπικότητας του ίδιου ανθρώπου, του Νεοέλληνα.

Ας δούμε εν συντομία τις συγκεκριμένες μορφές που πήραν αυτά τα ζεύγη των πολιτισμικών αντιθέσεων στον ελληνικό πνευματικό χώρο:

Αρχαίο ελληνικό – νέο ελληνικό

Η καθολική πολιτισμική διάκριση παλιού – νέου στην Ελλάδα πήρε φυσικά τη μορφή αντίθεσης ανάμεσα στον αρχαίο ελληνικό και τον νέο ελληνικό πολιτισμικό παράγοντα. Αυτή είναι, με άλλα λόγια, και η κύρια μορφή αντιπαράθεσης ή συγκερασμού ανάμεσα στην παράδοση και τον νεωτερισμό. Το πρόβλημα στην Ελλάδα και στον Ελληνισμό γενικότερα ήδη από τους μετακλασικούς χρόνους, σε όλο το Βυζάντιο, στα μετα-

---

⁵ σημαίνω: έχω σημασία, βαρύτητα

βυζαντινά χρόνια και, πολύ πιο έντονα, μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους ήταν η σχέση που θα τηρούσε ο Νέος Ελληνισμός σε όλες τις εκφάνσεις⁶ του –γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνες, εκπαίδευση– προς την παράδοση την ελληνική, αρχαία και βυζαντινή, κλασική – ελληνική και βυζαντινή χριστιανική, ανθρωπιστικά (ουμανιστικά)⁷ ιδεώδη και χριστιανικά ιδεώδη. Ανάμεσα στη δόξα του Παρθενώνα και των μεγάλων κλασικών από τη μια μεριά, και στην αίγλη της Αγια-Σοφιάς και του βυζαντινού μεγαλοϊδεατισμού από την άλλη. Ποιο θα είναι το «πρόσωπο» και η ταυτότητα του Νέου Ελληνισμού; Θα είναι ό,τι νέο έδωσε ως ήθος και ύφος το δημοτικό τραγούδι, ο Ερωτόκριτος, ο Μακρυγιάννης και ο Θεόφιλος, η λαϊκή εν γένει παράδοση; Κι από κοντά η κρητική και επτανησιακή λογοτεχνία με όλες τις επιδράσεις που δέχτηκε; Και η νεότερη ποίηση του Παλαμά, μαζί με τον μοντερνισμό της γενιάς του '30; Κι από κοντά η ηθογραφία της νεοελληνικής πεζογραφίας μαζί με την ψυχογραφία που αναπτύχθηκε σ' αυτήν; Και φυσικά ο υπερρεαλισμός; Κι όλα αυτά, ιδίως τα έντεχνα δημιουργήματα, πώς και πόσο στηρίχτηκαν στην παράδοση, αρχαία ή βυζαντινή;

Επομένως στην Ελλάδα ο συγκερασμός παράδοσης και νεωτερισμού ως προς την παράδοση κυμάνθηκε ανάμεσα στα κλασικά πρότυπα, που ήταν κι εκείνα που επηρέασαν περισσότερο, και στα βυζαντινά που όψιμα⁸ και πολύ περιορισμένα αξιοποιήθηκαν.

---

⁶ έκφανση: εκδήλωση, έκφραση

⁷ ουμανιστικός: ανθρωπιστικός

⁸ όψιμος: που γίνεται ή γεννιέται ή εκδηλώνεται καθυστερημένα

Ο συνδυασμός των δύο αυτών μορφών της ελληνικής παράδοσης σε μια διαχρονική ενότητα που πρωταρχίζει με τα έργα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου⁹ και του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου,¹⁰ από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν τον όρο «ελληνο-χριστιανικός» (1852), άρχισε μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα και άργησε να βρει υποστηρικτές (Παλαμάς, Σικελιανός, Καβάφης, Παπαδιαμάντης, Κόντογλου, Παπατσώνης, ποιητές της γενιάς του '30).

Ελληνικό – ξένο/ευρωπαϊκό

Η δεύτερη καθολικού τύπου αντίθεση «ντόπια – ξένα» πολιτισμικά στοιχεία συνδέεται με την αποδοχή και εισαγωγή παλιότερα στην Ελλάδα εξελίξεων πνευματικών από τον ευρωπαϊκό χώρο. Έτσι διάφορες σχολές και τάσεις που εμφανίστηκαν κατά καιρούς στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, λ.χ. τα ιπποτικά μυθιστορήματα ή κινήματα όπως ο ρομαντισμός, ο συμβολισμός, ο φουτουρισμός,¹¹ ο ρεαλισμός, ο υπερρεαλισμός κ.ά. είχαν την απήχησή τους στη

---

⁹ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815 – 1891): Ιστορικός από την Κωνσταντινούπολη, καθηγητής πανεπιστημίου, ο πρώτος που έγραψε ιστορία του Ελληνικού Έθνους

¹⁰ Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815 – 1881): Νομικός, κριτικός της λογοτεχνίας ο πρώτος Έλληνας βυζαντινολόγος

¹¹ Φουτουρισμός: καλλιτεχνική κίνηση και τεχνοτροπία του 20ού αι., που επιχείρησε να εκφράσει το νέο κόσμο της τεχνολογικής ανάπτυξης και το σύγχρονο άνθρωπο των μεγάλων πόλεων

Στην περίπτωση αυτής της πολιτισμικής αντίθεσης (ελληνικό – ξένο/ευρωπαϊκό) το ελληνικό στοιχείο αντιπροσώπευε την παράδοση, ενώ το ξένο/ευρωπαϊκό ήταν το νεωτεριστικό στοιχείο.

Ότι η αλληλεπίδραση των λαών στο πνευματικό – πολιτισμικό επίπεδο είναι συνήθης τρόπος πολιτισμικής ανανέωσης σε όλα τα επίπεδα είναι γνωστό. Τέτοια επίδραση, σε βαθμό καθοριστικό για τη φυσιογνωμία του δυτικο-ευρωπαϊκού πολιτισμού, άσκησε με τα πολιτισμικά της δημιουργήματα, ιδίως της κλασικής αρχαιότητας, η ίδια η Ελλάδα. Επομένως η Ελλάδα θα έπρεπε να είναι έτοιμη να λειτουργήσει και ως αποδέκτης πολιτισμικών αγαθών από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, οι νεωτερισμοί που εισήχθησαν ανάλογα με τις συνθήκες, τη μορφή και τον τρόπο υιοθέτησής τους, άλλοτε έγιναν αποδεκτές όπως αρχικά ο ρομαντισμός, κι άλλοτε αποκρούστηκαν ως ξενόφερτα, αταίριαστα και φθοροποιά ακόμη για το ελληνικό πολιτισμό στοιχεία (φουτουρισμός, υπερρεαλισμός).

Η απέχθεια προς το ξένο ξεκινούσε άλλοτε ως υπεράσπιση της ελληνικής παράδοσης, άλλοτε ως αντίδραση προς το νεοφερμένο και, γι' αυτό, ξενίζον ευρωπαϊκό στοιχείο κι άλλοτε πάλι ως συντηρητική (αισθητική, ιδεολογική κτλ.) απόρριψη του νεωτερισμού ως νεωτερισμού.

Ο συγκερασμός των ιθαγενών¹² πολιτισμικών στοιχείων με ξένα στοιχεία καταλλήλως προσαρμοσμένα και, κυρίως, αφομοιωμένα και οργανικός ενταγμένα στην ελληνική παράδοση και κατάσταση, όχι μόνον απετέλεσε συχνό και γόνιμο για τον νεοελληνικό πολιτισμό γεγονός, αλλά με τις συζητήσεις που προκάλεσε και τις θεωρητικές θέσεις και επιχειρη-

---

¹² ιθαγενής: ντόπιος

ματολογίες, οι οποίες αναπτύχθηκαν από όλες τις πλευρές, έγινε αφορμή να τεθούν και σε θεωρητικό επίπεδο να ξεκαθαριστούν οι θέσεις, να συνειδητοποιηθούν τα προβλήματα και, το κυριότερο, να ωριμάσουν οι τρόποι για την καλύτερή αντιμετώπισή τους.

Αρχαίο ελληνικό – ξένο – νέο ελληνικό

Συχνά ο ρόλος της ξένης επίδρασης στον συγκερασμό ξένου και ελληνικού στοιχείου δεν ήταν πρωτογενής αλλά υστερογενής, δηλαδή ενδιάμεσος ή διαμεσολαβητικός. Αυτό σημαίνει ότι μορφές, ήρωες, σύμβολα, μύθοι, μοτίβα, λογοτεχνικές δομές γενικότερα που ανάγονται στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία ή τέχνη, αφού ενέπνευσαν τους ευρωπαίους συγγραφείς ή καλλιτέχνες, αφού τα μιμήθηκαν, τα επεξεργάστηκαν και τα μετέπλασαν οι ξένοι στη δική τους πνευματική παραγωγή, επανεισήχθησαν στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό ως ένα είδος «πολιτισμικών αντιδανείων», για να εμπνεύσουν και τους Έλληνες δημιουργούς. Μια ακραία μορφή τέτοιας διαμεσολάβησης είναι η προσέγγιση από Έλληνες των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων (Ομήρου, τραγικών κ.ά.) μέσα από ξένες μεταφράσεις!

Η Αναγέννηση, το κίνημα του νεότερου ευρωπαϊκού κλασικισμού και ιδεαλισμού ορισμένα νεοκλασικά και ρομαντικά κινήματα ενέπνευσαν επίσης τους Έλληνες δευτερογενώς, στην καλύτερη δε περίπτωση τούς έστρεψαν σε μια εκ νέου «ανακάλυψη» των αρχαίων κλασικών.

Ο συγκερασμός του ξένου, νεωτερικού στοιχείου με το ντόπιο ελληνικό και η επανασύνδεση –μέσω του ξένου– με το αρχαίο αποτελεί ιδιαίτερο τύπο συγκε-

ρασμού παράδοσης και νεωτερισμού που χαρακτηρίζει τον νεοελληνικό πολιτισμό.

Δυτικό - Ανατολικό

Ο συγκερασμός –και ο ανταγωνισμός μεταξύ– δυτικών και ανατολικών πολιτισμικών στοιχείων είναι βασικό χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας του νεοελληνικού πολιτισμού. Η διαμάχη των διανοουμένων είχε ως επίκεντρο το αν η νεότερη λογοτεχνία και τέχνη και γενικότερα η πολιτισμική παραγωγή των Νεοελλήνων πρέπει να αντλεί από τα διαχρονικά πρότυπα της κλασικής Ελλάδας, όπως βιώθηκαν και διαμορφώθηκαν στο δυτικό ευρωπαϊκό πολιτισμό («δόγμα Κοραή»), ή αν πρότυπο της πρέπει να είναι η –και χρονικώς εγγύτερα– «γόνιμη, αληθινή παράδοση του χριστιανικού βυζαντινισμού» («θέση Δημαρά»). Ειδικότερα, αν πρέπει να είναι περισσότερο δυτική, ευρωπαϊκή, κλασικιστική και ορθολογική ή αν η κύρια φυσιογνωμία της θα είναι ανατολική και ανατολίτικη, βυζαντινή, χριστιανική, βιωματική, και μυστικιστική. Κοινό στοιχείο και των δύο προσεγγίσεων παραμένει στο βάθος ο ρομαντισμός: είτε ως βίωση και αναβίωση των κλασικών προτύπων και αξιών είτε ως προτυποποίηση των βυζαντινών – χριστιανικών ιδεωδών.

Ό,τι χρειάζεται να συγκεραστεί εδώ, για να αρθούν οι αντιθέσεις, είναι ο Ελληνισμός και η Ρωμισσύνη, ο Έλληνας και ο Ρωμιός, τα αρχαία κλέη¹³ με τα νεότερα πάθη, ο κλασικισμός και η ορθοδοξία. Η άρση των αντιθέσεων επιχειρήθηκε βαθμηδόν,¹⁴ όταν διανοούμενοι και δημιουργοί συνειδητοποίησαν ότι η

---

¹³ κλέος: δόξα

¹⁴ βαθμηδόν: λίγο λίγο, σιγά σιγά, βήμα βήμα

ελληνικότητα είναι μια υπερκείμενη¹⁵ ιστορική και πολιτισμική έννοια που μπορεί να αγκαλιάσει τόσο τον Έλληνα όσο και τον Ρωμιό. Γιατί ο Μακρυγιάννης δεν βρίσκεται μακριά από τον ιστορικό της Αλώσεως Ι. Φραντζή και τον ιστορικό των αρχαίων ελληνικών εμφυλίων συγκρούσεων που περιγράφει και κατάδικάζει ο Θουκυδίδης ως προς το πνεύμα που προσεγγίζει τα γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας και τη βαθύτερη συνείδηση ελληνικότητας και υγιούς εθνισμού. Ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος πρώτος θα άρει τις αντιθέσεις Ελληνισμού και Ρωμιοσύνης, προβάλλοντας τη συνοχή και τη συνέχεια του Ελληνικού έθνους, την ελληνικότητά του πέρα από τις αλλόφυλες ή εμφύλιες ιστορικές διαμάχες.

Γιώργος Μπαμπινιώτης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποιο πρόβλημα αντιμετωπίζει κάθε πολιτισμός, σύμφωνα με το συγγραφέα;
2. Ποιες είναι οι σταθερές πηγές πολιτισμού και πώς συγκεκριμενοποιούνται στον ελληνικό πνευματικό χώρο;
3. Γιατί στη χώρα μας είναι έντονο το πρόβλημα της πολιτισμικής μας ταυτότητας;
4. Ποιες μορφές πήρε ο συγκερασμός παράδοσης και νεωτερισμού-ανανέωσης στον ελληνικό πνευματικό χώρο;
5. Ποια είναι η ιδιαίτερη σχέση του ελληνικού πολιτισμού με το δυτικό;

---

¹⁵ υπέρκειμαι: βρίσκομαι πάνω σε κάτι άλλο, δεσπόζω

6. Ποια είναι τα κυριότερα γνωρίσματα του δυτικού και ποια του ανατολικού πολιτισμού;

Η σχέση μας με την παράδοση

Η παράδοση είναι κάτι που στην προελληνική ανθρωπότητα το υφιστάμεθα απλώς. Η ελληνική περίοδος της ιστορίας εγκαινίασε ότι αφενός επιλέγουμε μέσα στην παράδοσή μας, αφετέρου τη διαμορφώνουμε αυτή την παράδοση. Αυτό έκανε την αρχαία Ελλάδα να είναι ό,τι είναι. Δεν έμεινε μέσα στην εκάστοτε παράδοσή της. Έφτιαξε άλλα πράγματα. Και για να γίνει αυτό, έπαψαν οι αρχαίοι Έλληνες να φτιάχνουν κούρους από μian ορισμένη στιγμή και μετά. Ωραιότατοι οι κούροι, ποιος είπε όχι. Έπαψαν να γράφουν ομηρικά έπη. Βγήκαν άλλοι άνθρωποι και δημιούργησαν άλλα. Η Σαπφώ, ο Αρχίλοχος, οι Αθηναίοι τραγικοί. Για να γίνει ο Θουκυδίδης Θουκυδίδης κατέστρεψε την παράδοση του Ηροδότου. Τη συνέχισε αλλά την κατέστρεψε, διότι η άποψη της φιλοσοφίας της ιστορίας, στην οποία στηρίζεται η ιστοριογραφία του Θουκυδίδα, δεν έχει καμία σχέση με αυτήν του Ηροδότου. Το ίδιο και ο Σωκράτης, κατέστρεψε κατά κάποιον τρόπο τους προσωκρατικούς –καλώς, κακώς, είναι άσχετο. Αυτό θα πει να είσαι μέσα σε μια παράδοση ιστορική, η οποία διαφέρει από τις προελληνικές κατά τούτο: ότι δεν είσαι σκλάβος της παράδοσής σου, αλλά ότι επιλέγεις μέσα από αυτή και συνεχίζεις...

Στην Ελλάδα μάλιστα η επιλογή τίθεται με ιδιαίτερα δραματικό τρόπο, διότι υπάρχει αυτή η τεράστια απόσταση, η πολική αντίθεση ανάμεσα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και στο βυζαντινό. Αντίθεση κοσμοθεωρητική. Αντίθεση μιας κοινωνίας που –πρώτη στην ιστορία– απελευθερώνεται πνευματικά και μιας κοινωνίας που επικαλείται την Αποκάλυψη.

Αντίθεση πολιτική ανάμεσα σε μια κοινωνία που δημιουργεί πρώτη φορά δημοκρατικούς θεσμούς και σε μια θεοκρατική αυτοκρατορία, όπου και οι ανώτατοι αυλικοί φιλούν τα πόδια του αυτοκράτορα. Φυσικά οι σημερινοί Έλληνες ούτε αρχαίοι ούτε βυζαντινοί είναι. Αλλά αν έχουν να επιλέξουν κάτι, αυτό κατά τη γνώμη μου είναι ασφαλώς το πραγματικό πνεύμα της αρχαίας ελληνικής δημιουργίας ως αγώνα για την ελευθερία, την αυτονομία, την αυτοθέσμιση.¹ Οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν να κάνουν τη δική τους Αναγέννηση, το δικό τους Διαφωτισμό, τη δική τους μοντέρνα δημιουργία και όχι να πιθηκίζουν² το Βυζάντιο.

**Κορνήλιος Καστοριάδης
Από τον ημερήσιο Τύπο**

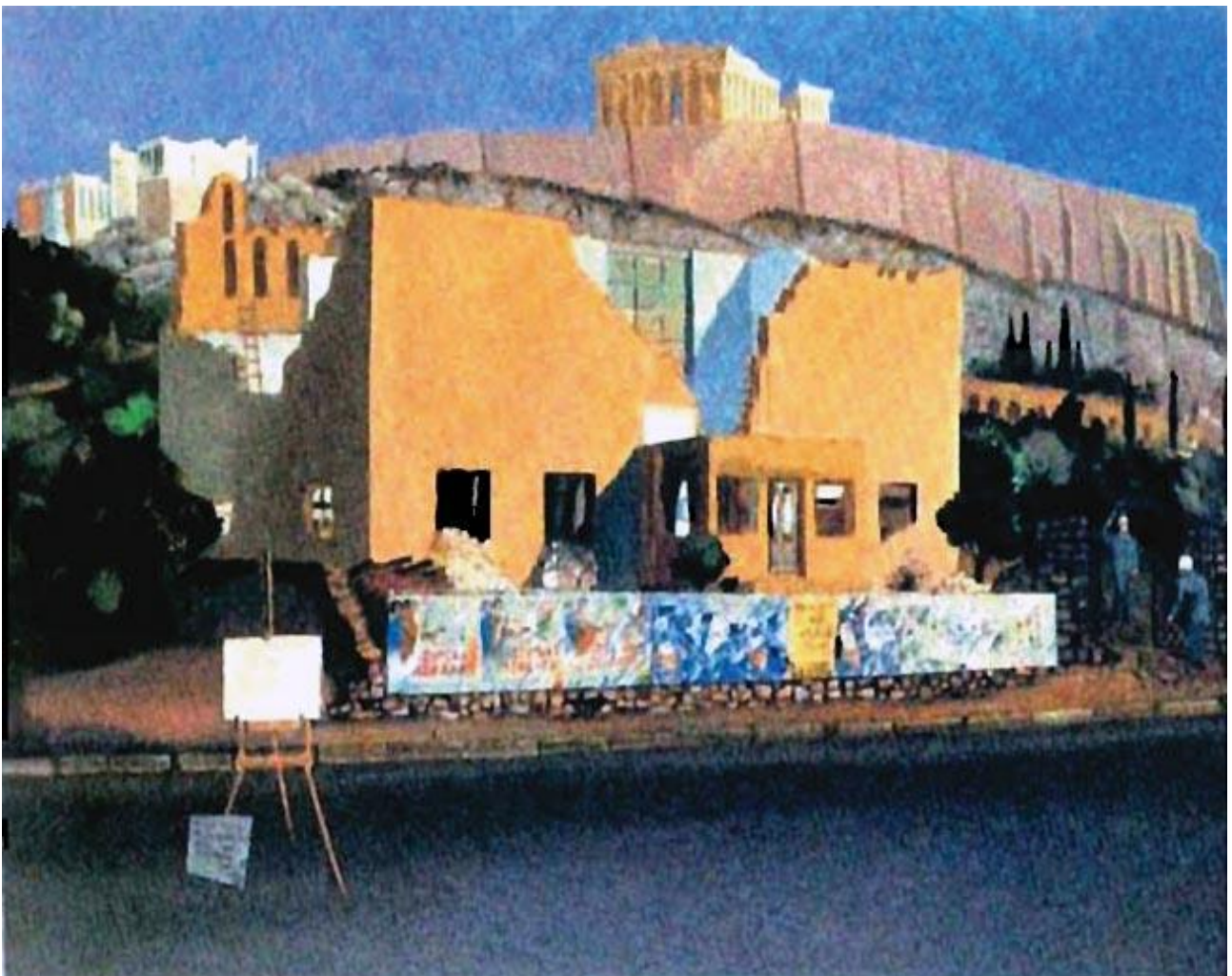
- 1. Ποιο γεγονός, κατά την άποψη του συγγραφέα, συνιστά την ειδοποιό διαφορά της αρχαίας ελληνικής από τις προελληνικές παραδόσεις;**
- 2. Γιατί στη σύγχρονη Ελλάδα η επιλογή μέσα από την παράδοση τίθεται με ιδιαίτερα δραματικό τρόπο;**

---

¹ αυτοθέσμιση: η διαφύλαξη του δικαιώματος της πόλης-κράτους να θεσπίζει η ίδια τους νόμους που θεωρεί ότι εξυπηρετούν καλύτερα τα συμφέροντά της, αυτονομία

² πιθηκίζω: μιμούμαι, αντιγράφω άκριτα, τυφλά και συνήθως αδέξια

3. Τι πρέπει να επιλέξουν οι σημερινοί Έλληνες από την παράδοσή τους; Συμφωνείτε με την πρόταση του συγγραφέα; Να διατυπώσετε την προσωπική σας επιλογή με επιχειρήματα.
4. Να συγκρίνετε τις θέσεις, στις οποίες καταλήγουν οι Γ. Μπαμπινιώτης και Κ. Καστοριάδης, σχετικά με τη στάση των Νεοελλήνων απέναντι στην παράδοσή τους. Σε τι διαφέρουν; Ποια θέση ενστερνίζεστε σεις και με ποια επιχειρήματα;

Σπ. Βασιλείου, Επίσκεψη τιμής στο γκρεμισμένο σπίτι του Παρθένη

Ελλάδα – Ευρώπη - Κόσμος

Πάνω σε μια φράση του Lawrence Durrell
Η κυριαρχία των ευρωπαϊών εκπολιτιστών
Προβλήματα ταυτότητας. Ανάμεσα στην ανωνυμία και
τη μισαλλοδοξία
Ο ολοκληρωτισμός των Μαντόναλντς
Το περίγραμμα της Νέας Παγκόσμιας Τάξης
Ελληνισμός και Ευρώπη
Ομιλία στη Στοκχόλμη

Πάνω σε μια φράση του Lawrence Durrell¹

Δεν μπορείς να λες ότι το κυανό είναι ανώτερο από το λευκό με τον ίδιο τρόπο που λες ότι ο χρυσός είναι ανώτερος από τον κασσίτερο. Και όμως, ο Lawrence Durrell, παλαιός φίλος και συγγραφέας που πολύ εκτιμώ, σε μια κριτική του για τις Μέρες του 1945 – 1951 του Σεφέρη, διαπραττει περίπου το ίδιο σφάλμα.

Γράφει: «Το βραβείο Νόμπελ ήταν το καταλληλότερο για να τιμηθεί το έργο του Σεφέρη, γιατί μαζί του η ελληνική λογοτεχνία πέρασε το μεγάλο φράγμα και μπήκε στην Ευρώπη, όπου αποτύπωσε το στέreo δικαίωμά της και έγινε μέρος της ευρωπαϊκής συνειδήσεως. Αυτό δεν είναι αποδοκιμασία των μεγάλων Ελλήνων ποιητών των τελευταίων πενήντα χρόνων – κάθε άλλο. Αλλά η ευαισθησία αυτών των ποιητών παραμένει ελληνική με τη βαλκανική έννοια, και το έργο τους (υπογραμμίζω εγώ), αν και είναι λαμπρό, είναι ελλαδικό στο πνεύμα. Οι ποιητές αυτοί δεν ήταν, όπως ο Σεφέρης, ουσιαστικά κοσμοπολίτικες ψυχές (ο Καβάφης αποτελεί εξαίρεση), και αναρωτιέται κανείς κατά πόσον οι σμυρναϊκοί δεσμοί του Σεφέρη δεν του έδωσαν την ίδια οπτική γωνία που έδωσε η Αλεξάνδρεια στον Καβάφη».

---

¹ Λώρενς Ντάρρελ (Lawrence Darrell): Άγγλος συγγραφέας του αιώνα μας, ιρλανδικής καταγωγής. Γνωστός για το περίφημο μυθιστόρημά του «Αλεξανδρινό κουαρτέτο» (τετραλογία), με επίκεντρο την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, και το βιβλίο του «Πικρολέμονα» με θέμα τον απελευθερωτικό αγώνα της Κύπρου, όπου, από το 1953 – 1959, ήταν επιφορτισμένος με το τμήμα δημοσίων σχέσεων της Βρετανικής Κυβέρνησης.

Μια φράση σαν αυτή είναι χαρακτηριστική της ανεντιμότητας των Ευρωπαίων να καθορίσουν ποια είναι η κοινότητά τους και ποια η ενιαία συνείδηση που τη διέπει. Εάν η ελληνική ποίηση μπορεί να έχει ενδιαφέρον για τους Ευρωπαίους, είναι στο μέτρο που ίσα ίσα δείχνει πόσο διαφέρει απ' αυτούς είναι η μοναδικότητά της, το δακτυλικό της αποτύπωμα, που προσφέρει την ευκαιρία στους διανοητές της Δύσης να κρίνουν και, ως ένα βαθμό, να καθορίσουν με διαφορετικό τρόπο το ειδικό βάρος του δικού τους πολιτισμού· ενός πολιτισμού όπου όλοι συνεισφέρουν όχι ανάλογα με την έκταση της πολιτικής τους ισχύος αλλ' ανάλογα με τον πλούτο του υλικού που ευρέθηκε να κρατούν στα χέρια τους.

Εξακολουθείτε, αγαπητέ Λάρρου, να 'χετε κατά νου την εικόνα για την Ελλάδα που διδαχτήκατε στα πανεπιστήμιά σας· γι' αυτό κι εννοείτε πάντα να μας πλησιάζετε μέσα απ' τους θρήνους της Αντιγόνης και τα τελευταία λόγια του Σωκράτη. Όχι ότι αυτά δεν υπάρχουν σήμερα· υπάρχουν. Μόνο που θα πρέπει να τ' αναζητήσετε σε άλλη κλίμακα και σε διαφορετικό πνευματικό υψόμετρο. Επειδή ο λαός αυτός, που ομιλεί την ίδια γλώσσα και ζει στην ίδια φύση, επέτυχε, κατά τη μακρά διαδρομή του και κάτω από τις πλέον δυσμενείς γι' αυτόν συνθήκες να διαμορφώσει τα ισόποσά τους μέσα στη ζωντανή πραγματικότητα· και όχι μόνον, αλλά να τα οδηγήσει στην πρωτογενή, φυσική τους αλήθεια. Είναι η μεταστοιχείωση αυτή που σας δια-φεύγει· αυτά τα ισόποσα που αδυνατείτε να εκτιμήσετε, ίσως γιατί σας λείπουν τα κατάλληλα αισθητήρια.

Είναι αυτά όμως που φιλοδόξησαν και επέτυχαν να εκφράσουν οι μεγάλοι μας ποιητές και συγγραφείς, ο Σολωμός, ο Κάλβος, ο Παπαδιαμάντης, ο Σικελιανός, χωρίς ούτ' ένα γραμμάριο βαλκανικού τύπου να

παρεισφρέει στα γραπτά τους, όπως ο πρώτος τυχόν χημικός της ψυχής θα μπορούσε να σας το διαβεβαιώσει.

Και να μην παραλείψουμε να προσθέσουμε, κοντά σ' αυτά τα ένδοξα τέκνα, τον «κοσμοπολίτη» σας Γιώργο Σεφέρη, που η πιο μεγάλη του αρετή, ακριβώς, ήταν ότι δε φράγκεψε αλλ' αφέθηκε, κατά την ομολογία του, να σιγοκαίγεται απ' τον καημό της Ρωμιοσύνης.

Δεχθείτε να κατεβείτε την ταπεινή κλίμακα, που είναι η αλφαβήτα του νέου ελληνισμού· να μυηθείτε στα πρώτα του και απλά στοιχεία: στο μυριστικό χορτάρι, στην άρμη του κυμάτου, στην πυράδα του ασβέστη. Και θα βρεθείτε ψηλά, ψηλότερα ίσως απ' ότι χρειάζεται για ν' αντιληφθείτε ότι πιο κοντά στον ηδύοσμο της Σαμοθράκης βρίσκεται ο Ηράκλειτος, και πιο κοντά στην Σέριφος το φυκίον ο Όμηρος. Τότε θα συνεννοηθούμε καλύτερα.

Οδυσσέας Ελύτης
«Εν λευκώ»

1. Ποια άποψη του Lawrence Durrell είναι, κατά τον Οδ. Ελύτη, εσφαλμένη; Με ποιον τρόπο, στον πρόλογο του άρθρου του, παρουσιάζει ο συγγραφέας το σφάλμα αυτό;
2. Γιατί ο Οδ. Ελύτης πιστεύει ότι ο Laurence Durrell κρίνει εσφαλμένα τις διαστάσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας; Ποια στοιχεία της του διαφεύγουν; Σε ποια ευρύτερη στάση των Ευρωπαίων διανοητών εντάσσεται η κρίση του;
3. Ποια είναι η προτροπή του συγγραφέα προς το Lawrence Durrell; Πώς αντιλαμβάνεσθε το νόημά της;

Η κυριαρχία των ευρωπαϊών εκπολιτιστών

Η φράση «είμαι Ευρωπαίος» θα ηχούσε πολύ παράξενα πριν από μερικούς αιώνες, όταν το μόνο που συνέδεε τους κατοίκους της ηπείρου μας ήταν ο χριστιανισμός - η «ευρωπαϊκή ταυτότητα» είναι ιδέα πολύ μεταγενέστερη.

Χριστιανοί λοιπόν, όχι Ευρωπαίοι. Και ως καλοί χριστιανοί είχαν βεβαίως καθήκον να προστατεύσουν την ανθρωπότητα από τους αιρετικούς, τους άπιστους και τους ειδωλολάτρες· και φυσικά να την εκχριστιάνισουν. Αυτό ήταν άλλωστε το ιδεολογικό υπόβαθρο που στήριξε τις κατακτητικές τους εξορμήσεις: τις κατακτήσεις των σλαβικών χωρών από τους Τεύτονες ιππότες· την προς Ανατολάς επέκταση της γερμανικής φεουδαρχίας· τις σταυροφορίες· την απώθηση των Αράβων από την Ιβηρική χερσόνησο και τη Σικελία· την κατάκτηση του νέου κόσμου.

Όταν πια κλείνει θριαμβευτικά ο 15ος αιώνας, όταν με τις επιστημονικές ανακαλύψεις και εφαρμογές οι Ευρωπαίοι αποκτούν συνείδηση της τεχνολογικής (και πολεμικής) υπεροχής τους και έτσι αποφασίζουν ότι η ήπειρος τους είναι το κέντρο του κόσμου, όταν με την Αναγέννηση αποκτούν την αίσθηση και μιας υπεροχής στα γράμματα και στις τέχνες, τότε η χριστιανική αυτοσυνειδησία τους εμβολιάζεται με την ιδέα ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Στο εξής θα κατακτούν όχι μόνο για να εκχριστιάνισουν αλλά και για να «εκπολιτίσουν» –δια πυρός και σιδήρου, βεβαίως, αλλά αυτό είναι άλλο θέμα.

Με την πάροδο των αιώνων η πολιτισμική διάσταση των ιδεών αυτών συγκάλυψε σιγά σιγά τη θρησκευτική. Οι Ευρωπαίοι έφθασαν έτσι να θεωρούν ότι εκείνο που ξεχώριζε στην Ευρώπη από τον υπόλοιπο κόσμο ήταν όχι μόνο η θρησκεία της, αλλά και ο πολιτισμός της και

η εκπολιτιστική της αποστολή. Είναι ένα από τα τρία ιδεολογήματα που διαμορφώθηκαν από τον 16ο αιώνα ως τα μέσα του 19ου και στήριξαν την εκκολαπτόμενη ευρωπαϊκή ταυτότητα. Το πρώτο εξιδανίκευε την πρόοδο της επιστήμης και της γνώσης· το άλλο την παραγωγικότητα και τον πλούτο, που καθιερώθηκαν έτσι ως αυθύπαρκτες πολιτισμικές αξίες· το τρίτο, αυτό που αναφέραμε, συνέδεσε αυτές τις αξίες, όλες μαζί, με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Ας τα δούμε τώρα από κοντά ένα προς ένα.

Στην εξιδανίκευση της επιστημονικής προόδου συνετέλεσαν απλουστευμένες πεπιοθήσεις και αξίες τόσο του χριστιανισμού, κυρίως προτεσταντικού, όσο και του ορθολογισμού. Οι μεν χριστιανοί έφθασαν να πιστεύουν ότι η θεία βούληση οδηγεί τον άνθρωπο στην επιστημονική ανακάλυψη και στη συνεχή διεύρυνση των γνώσεων του· οι δε ορθολογιστές θεώρησαν ότι προς τις κατευθύνσεις αυτές οδηγούν νομοτελειακός τον άνθρωπο οι υλικές αναγκαιότητες αλλά και η ίδια η φύση του.

Έτσι, μέσω του Θεού ή της Φύσης, η επιστημονική πρόοδος προάγεται σε αυτούσια αξία, πολιτισμική και εν πολλοίς ηθική. Αυτή η εξιδανίκευση, έπειτα από μια μακρότατη ιστορική διεργασία, γίνεται πλέον κοινός τόπος το 19ο αιώνα. Διατηρείται μάλιστα πανίσχυρη ως τις μέρες μας, παρά τις αμφισβητήσεις της· αμφισβητήσεις που τόσο ωραία συνοψίζονται στις πολλαπλές αναγνώσεις του μύθου του Δόκτορα Φάουστ, από τον Marlowe¹

---

¹ Κρίστοφερ Μάρλουου (Kristofer Marlowe, 1564 – 1593): Άγγλος θεατρικός συγγραφέας, σύγχρονος του Σαίξπηρ. Έγραψε τον «Δρ. Φάουστους» το 1588.

και μέσω Goethe² ως τον Thomas Mann·³ αμφισβητήσεις που τόσο δραματικά συνειδητοποιούνται στις μέρες μας, μετά τις εμπειρίες της ναζιστικής ευγονικής, της πυρηνικής βόμβας και της περιβαλλοντικής καταστροφής.

Το δεύτερο ιδεολόγημα που συνδιαμόρφωσε την ευρωπαϊκή ταυτότητα προεκτείνει το προηγούμενο. Οι Ευρωπαίοι του 18ου και του 19ου αιώνα βλέπουν την επιστημονική πρόοδο να οδηγεί στην τεχνική, και θεωρούν ότι αυτή με τη σειρά της οδηγεί στην παραγωγικότητα και τελικώς στην υλική πρόοδο και στην οικονομική ανάπτυξη. Ως εδώ σωστά. Αλλά από εδώ και πέρα αρχίζει ο εξιδανικευτικός, απλουστευτικός συλλογισμός. Αφού η πρόοδος της επιστήμης και της γνώσης είναι νομοτελειακός προκαθορισμένες, παρομοίως προκαθορισμένες είναι και οι συνέπειές τους, δηλαδή η τεχνολογία, η παραγωγικότητα, η υλική πρόοδος, ο πλούτος. Άρα είναι τα δώρα του Θεού ή της Φύσης που ο άνθρωπος μπορεί αλλά και οφείλει να αξιοποιήσει.

Έτσι λοιπόν εξιδανικεύθηκαν και «ηθικοποιήθηκαν» η παραγωγικότητα και η παραγωγή, η υλική ευημερία και ο πλούτος· και καθιερώθηκαν ως αυθύπαρκτες πολιτισμικές αξίες, ως βασικά στοιχεία

---

² Ιωάννης Βόλφγκαγκ Γκέτε (Johann Wolfgang von Goethe, 1749 – 1832): Γερμανός ποιητής και φιλόσοφος. Ο «Φάουστ» είναι το διασημότερο έργο του. Εκδόθηκε στο τέλος της ζωής του.

³ Τόμας Μαν (Thomas Mann, 1875 – 1955): Γερμανός πεζογράφος. Δημοσίευσε τον «Δόκτορα Φάουστους» το 1947.

του συστήματος αξιών του «πολιτισμένου κόσμου». Ο πολιτισμός της επιστήμης και της τεχνικής, δηλαδή ο ευρωπαϊκός πολιτισμός ταυτίστηκε έτσι με τον πλούτο. Αντιθέτως, η επιστημονική και πολιτισμική αδράνεια ταυτίστηκε με την οικονομική υπανάπτυξη και με τη βαρβαρότητα· χαρακτηριστικά του «κόσμου των αγρίων» της Αφρικής και της Ασίας, τον οποίο οι Ευρωπαίοι του 19ου αιώνα ανέλαβαν να εκπολιτίσουν με τη νέα αποικιακή τους εξάπλωση.

«Πλουτίστε!», η περίφημη παρότρυνση του Guizot προς τους συμπατριώτες του, συνοδευόταν από μια συμπληρωματική παραίνεση, ευγενέστερη: «Φωτίστε, πλουτίστε, καλυτερεύστε την ηθική και υλική κατάσταση της Γαλλίας μας». Ο Διαφωτισμός, ο πλούτος, η ηθική. Ήταν ο απόηχος του αιώνα των Φώτων· ήταν οι προτεσταντικές ιδέες του Γκιζό ήταν όμως επιπλέον και η βιομηχανική επανάσταση που, δένοντας οριστικά την επιστήμη με την τεχνολογία και με την οικονομία, είχε πλέον επιβάλλει ένα τρόπο σκέψης υλιστικό και χρησιμοθηρικό – και ένα αντίστοιχο αξιακό σύστημα.

Ωστόσο ο Γκιζό δεν είναι τυχαίος: προτεστάντης, διανοούμενος, ιστορικός, εύπορος, φιλελεύθερος, μάλλον συντηρητικός, υπουργός Παιδείας και τελικώς πρωθυπουργός της Γαλλίας στα 1840. Και το αξιακό σύστημα που ο Γκιζό εκφράζει δεν έχει επικρατήσει τυχαίος στην κοινωνία του, στην ήπειρο του, σε έναν ολόκληρο πολιτισμό· έχει επικρατήσει επειδή άνθρωποι σαν τον Γκιζό μπόρεσαν, λόγω παιδείας και κοινωνικής θέσης, να το επιβάλλουν: είναι όσοι ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις –ιδίως όταν στο αξιακό σύστημα περιλαμβάνεται, ως αυταξία, ο πλούτος.

Έτσι φθάνουμε στο τρίτο ιδεολόγημα που στήριξε την εκκολαπτόμενη ευρωπαϊκή ταυτότητα. Ήταν η ακλόνητη, σχεδόν μεταφυσική, πεποίθηση των ανθρώπων που ανήκαν στις ανώτερες ευρωπαϊκές τάξεις ότι είχαν

μια ιερή εκπολιτιστική αποστολή, δεδομένη από τη Θεία Πρόνοια ή από την ίδια τη φυσική ανωτερότητα αυτών των ιδίων και του πολιτισμού τους. Αυτή είναι άλλωστε η νέα ιδεολογική θεμελίωση της αποικιακής πολιτικής των Δυνάμεων. Την ιδεολογία αυτή εκφράζει αποκαλυπτικά η συγγραφή του Jules Ferry, πρωθυπουργού της Γαλλίας στα 1880 –όπως την αντανakλά και η γλώσσα της εποχής, με τις κοινοτοπίες της. Στα επίσημα κείμενα του 19ου αιώνα φράσεις όπως «η πολιτισμένη Ευρώπη» ή «τα πολιτισμένα έθνη» επαναλαμβάνονται μέχρι ναυτίας. Στο διπλωματικό λεξιλόγιο εξάλλου καθιερώνεται η φράση «θέμα ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος»· και ένα θέμα δεν είναι «ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος»· παρά μόνο όταν αφορά τις μεγάλες δυνάμεις ή, έστω, τα «πολιτισμένα έθνη».

Αυτή ήταν λοιπόν η συλλογική ταυτότητα που οι Ευρωπαίοι ανέπτυξαν μαζί με το νέο, βιομηχανικό πολιτισμό τους. Εκλογίκευσαν έτσι και νομιμοποίησαν μια παγκόσμια εξουσιαστική ιεραρχία –με την Ευρώπη τους στην κορυφαία θέση.

Γ. Β. Δερτιλής
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποιος ήταν ο συνδετικός δεσμός των Ευρωπαίων της Δύσης ως τον 15ο αιώνα; Με ποιο καινούριο στοιχείο «εμβολιάζεται» ο δεσμός αυτός, και γιατί;
2. Ποια στοιχεία διαμόρφωσαν την Ευρωπαϊκή ταυτότητα από τον 16ο αιώνα και μετά; Γιατί τα στοιχεία αυτά εξιδανικεύτηκαν, ώστε ν' αποτελούν ιδεολογήματα της ευρωπαϊκής ανωτερότητας;
3. Πώς χρησιμοποιήθηκαν από τους Ευρωπαίους, και για ποιο σκοπό, τόσο η παλιότερη χριστιανική, όσο και η νεότερη πολιτισμική ταυτότητα των Ευρωπαίων;

Προβλήματα ταυτότητας Ανάμεσα στην ανωνυμία και τη μισαλλοδοξία

Τι σημαίνει να έχεις μια ταυτότητα, δηλαδή να έχεις επίγνωση ότι είσαι κάποιος, ότι έχεις έναν εαυτό;

Αυτό το ερώτημα το είχε θέσει ο Σωκράτης απορητικά κι' αυτό υπήρξε το πρώτο αίτημα για αυτοσυνείδηση. Το σωκρατικό «γνώθι σαυτόν» σημαίνει: πάρε απόσταση από την ενστικτώδη αμεσότητα της ζωής, ξεπέρασε τις στιγμιαίες ή παρορμητικές σου αντιδράσεις και φώτισε την ύπαρξή σου στη συνέχεια και την ενότητά της δια μέσου του χρόνου. Μια συνέχεια, που φανερώνει το νόημα και την αξία της.

Για τους λαούς αυτή η συνέχεια σημαίνει **Ιστορία**. Συνείδηση της ταυτότητας των έχουν οι λαοί, εφ' όσον έχουν συνείδηση της Ιστορίας των. Διαθέτουν δηλαδή μνήμη για πράξεις και έργα δεμένα σε τόπο και χρόνο με ό,τι ονομάζουμε πατρίδα και που είναι άξια αναγνώρισης. Η Ιστορία έτσι σφραγίζει την **ιδιαιτερότητα** και το μέγεθος της παρουσίας ενός λαού. Συνείδησή της σημαίνει συνείδηση ταυτότητας.

Ό,τι όμως ισχύει για τους λαούς, ισχύει και για τα πρόσωπα. Η συνέχεια στην περίπτωση αυτή αφορά την προσωπική ζωή, τα συσσωρευμένα βιώματα που πλάθουν το υπόβαθρο της συνείδησής μας, για να ξεχωρίσουν βαθμιαία σε επίγνωση της ιδιαιτερότητας του προσώπου, που αποδίδει μian αξία στον εαυτό του και αγωνίζεται με πράξεις και έργα να ανταποκριθεί σ' αυτήν.

Η ταυτότητά μας λοιπόν δεν μας δίδεται έτοιμη, αλλά μας παραδίδεται ως έργο ζωής.

Συνεχώς καλούμαστε, στις κρίσιμες ιδιαίτερες στιγμές, να αποδείξουμε ποιοι είμαστε, να καταξιώσουμε ή να

προδώσουμε, να επαληθεύσουμε ή να αγνοήσουμε το νόημα, που έχει αυτή η παρουσία μας.

Η συνείδηση της ταυτότητας δεν μας ξεχωρίζει μόνο από τους άλλους, αλλά μας δίνει και την ευθύνη να υπάρχουμε και να δημιουργούμε σε αναφορά προς μια παράδοση, που καλούμαστε να κρατήσουμε ζωντανή. Συνείδηση ταυτότητας σημαίνει κλήση για αυτοπραγμάτωση, που συνοδεύεται με κινδύνους.

Σήμερα αισθητός είναι ο κίνδυνος, που προέρχεται από δυο ακραίες τάσεις: Την υποχώρηση της συνείδησης της ιδιαιτερότητας των λαών μπροστά σ' ένα διφορούμενο οικουμενισμό από τη μια, και την έξαρση ενός μισαλλόδοξου υπέρμετρου εθνικισμού από την άλλη.

Ο οικουμενισμός της εποχής μας προβάλλει κάτω από δυο μορφές: Είναι ο οικουμενισμός, που ζητά, ενισχυμένος και από τα επιτεύγματα της τεχνολογίας, να ενώσει τους ανθρώπους κάτω από μίαν ενιαία ηθική και πολιτική συνείδηση στηριγμένος σε κανόνες και αρχές γενικά παραδεκτές, σε ένα, θα λέγαμε, πανανθρώπινο λόγο. Αυτός ο οικουμενισμός μάς είναι γνωστός από την ιστορία σε περιόδους, κατά τις οποίες κυριαρχούν υπερεθνικοί σχηματισμοί. Στο παιγνίδι αυτό της ενοποίησης βασικό ρόλο διαδραματίζει σήμερα και η ρυθμιζόμενη από τα ίδια κέντρα οικονομία του πλανήτη μας. Σ' ένα κόσμο που είναι ρευστός και συγκεχυμένος, καθώς τα σύνορα υποχωρούν σ' ένα νέο συγκρητισμό,¹ και οι ιδέες μαζί με τα πρότυπα ζωής διαχέονται παντού και μας πολιορκούν με λόγια, εικόνες και συμβαίνοντα, η αίσθηση ότι οι άνθρωποι ζουν και αντλούν τους όρους της ύπαρξής των μέσα από μια κοινή πηγή ενισχύεται. Το χριστιανικό κήρυγμα «ουκ έστι Ιουδαίος ουδέ Έλλην» έρχεται και πάλι στο προσκήνιο όχι με τη

θησκευτική έννοια αλλά με την έννοια της αλληλεξάρτησης και της εξομοίωσης. Θεωρητικά και στην πιο ευγενή του μορφή αποτελεί αίτημα, που το επιβάλλει η ισχύς των αξιών εκείνων, που θεωρούνται πανανθρώπινες και στο χώρο της πράξης αποτελούν ηθικές προσταγές, των οποίων η παραβίαση εξεγείρει τις συνειδήσεις και τις πολιτικές ομάδες.

Υπάρχει όμως και ένας άλλος οικουμενισμός, αυτός που μετατρέπει τους ανθρώπους και τους λαούς σε καταναλωτικές μάζες καταργώντας την ιδιαιτερότητά τους, αφού τους εξαναγκάζει σε μια τυποποίηση, που καθορίζεται από τις ρυθμιστικές επιταγές μιας χωρίς σύνορα παραγωγής και κατανάλωσης σε αγαθά υλικά και πνευματικά. Τα ίδια κέντρα καθορίζουν τις ανάγκες και τις συνήθειες μας στη μόδα, τη διατροφή, την ψυχαγωγία, τα θεάματα και τα ακούσματα και συντηρούν μια απρόσωπη, χωρίς ιδιαιτερότητα και χωρίς ταυτότητα ζωή. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι τώρα εξαφανίζονται διάλεκτοι, ήθη και έθιμα υποχωρούν και στη θέση τους εμφανίζεται το φολκλοριστικό ψευδοθέαμα. Οι εθνικές παραδόσεις πιέζονται και απειλούνται με εξουθένωση μπροστά στα σχηματικά πρότυπα, που επιβάλλονται με τη συσσωρευτική επανάληψη και την επιμονή της βιομηχανοποιημένης ανθρώπινης «αδελφότητας», που πειθαρχεί στους ίδιους τρόπους. Η πρώτη μορφή του οικουμενισμού, που φορέας της είναι η πανανθρώπινη συνείδηση, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αρνητική, όταν φτάνει σε μιαν αφαίρεση, δηλαδή στο διεθνιστικό αποχρωματισμό της ιδιαιτερότητας των λαών. Όταν ο καθένας δηλώνει ότι είναι ένας με όλους τους άλλους και καταντά να μην είναι σκέψης και έκφρασης, στις ίδιες πολιτικές πρακτικές,

---

¹ συγκρητισμός: κράμα, ανακάτεμα

στις ίδιες αισθητικές επιταγές.
παρά κανέναν. Στην υγιή του όμως μορφή ο
οικουμενισμός αυτός αναμφισβήτητα μας διανοίγει τον
ορίζοντα προς μια πανανθρώπινη κοινότητα. Στον
χώρο της φιλοσοφίας κατοχυρώνεται στα νεότερα
χρόνια από την ηθική των κατηγορικών προστακτικών
του Καντ,² τη θεωρία της δικαιοσύνης του Τζον
Ρολς³ και τη διαλογική ηθική του Χάμπερμας,⁴ γιατί
προβάλλει και ενεργοποιεί το κατ' εξοχήν ανθρώπινο,
που μας ενώνει με όλους τους άλλους και μας ωθεί ν'
αποβάλλουμε τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα,
που μας χωρίζουν. Αναθεωρώντας και επανερμη-
νεύοντας έτσι τον εαυτό μας δεν καταργούμε αλλά
σώζουμε την ιδιαιτερότητά μας μέσα σ' ένα κόσμο, που
δεν παύει να είναι πολυφωνικός και πλουραλιστικός.
Η δεύτερη αντίθετα μορφή οικουμενισμού αποτελεί
αναμφισβήτητα μιαν ισοπεδωτική εξουθένωση του
προσωπικού πυρήνα και της ιστορικής ιδιαιτερότητας
του καθ' ενός λαού, γιατί μετατρέπει τη ζωή σ' ένα
μηχανισμό προσαρμογής και υποκαθιστά τη
δημιουργική έκφραση με την τυραννία της κατασκευής.
Να είναι άραγε αυτό το όραμα μιας μετακουλτούρας;

---

² Εμμάνουελ Καντ (Immanuel Kant, 1724 – 1804):
Γερμανός φιλόσοφος, θεμελιωτής του ιδεαλισμού

³ Τζον Ρολς (John Rawls): σύγχρονος φιλόσοφος, ο
οποίος με το έργο του «Μια θεωρία της δικαιοσύνης»
αναπτύσσει τις απόψεις του για την κοινωνική
δικαιοσύνη προεκτείνοντας κυρίως απόψεις του Καντ

⁴ Γιούργκεν Χάμπερμας (Jurgen Habermas):
εκπρόσωπος της κριτικής σχολής της Φρανφούρτης·
τον απασχολεί κυρίως η ορθολογική εφαρμογή του
σοσιαλισμού στη σύγχρονη κοινωνία της επιστήμης και
της τεχνολογίας

Όταν όλοι καταναλώνουν τα ίδια πράγματα, έχουν τις ίδιες ανάγκες, υπακούουν στα ίδια στερεότυπα, συμπεριφέρονται και αντιδρούν πανομοιότυπα, τότε δεν απέχουμε πολύ από τον εφιαλτικό κόσμο του Όργουελ. Τη θέση των ανθρώπων την παίρνουν τα ανδρείκελα, που ωστόσο ακόμα αντιδρούν και πονούν. Η φυγή τούς οδηγεί αναπόφευκτα σε κάτι ακραίο και παράλογο, που στρέφεται προς έναν ανεξέλεγκτο υποκειμενισμό.

Στην περίπτωση των λαών έχουμε τότε να κάνουμε με έναν άκρατο εθνικισμό. Δεν είναι τυχαίο, που η εποχή μας γνωρίζει αυτό τον εθνικισμό σε συνεχή ξεσπάσματα μισαλλοδοξίας. Ανήκει κι' αυτός σε μια κρίση ταυτότητας, που είδαμε και στην περίπτωση της συρρίκνωσης της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας. Ο εθνικοσοσιαλιστικός σωβινισμός, ο ισλαμισμός, που μοιάζει να είναι υπερεθνικός κι' όμως προβαίνει με εθνικιστικά συνθήματα, οι διωγμοί και οι συγκρούσεις ανάμεσα σε θρησκευτικές και εθνικές ομάδες, που δεν θέλουν να συνυπάρξουν και που είναι ανάγκη να μάθουν να συνυπάρχουν κάτω από την ίδια στέγη, ή ξενοφοβία και το κλίμα τρόμου, που καλλιεργεί, αποτελούν τραγικά δρώμενα στο σκηνικό του αιώνα μας. Ο μισαλλόδοξος εθνικισμός είναι η αρρωστημένη πλευρά μιας καταπιεσμένης ταυτότητας με ρίζες πνευματικές και οικονομικές, που αντεκδικείται.

Το να μπορούμε να έχουμε μια ταυτότητα εθνική ή προσωπική, αυτό είναι που μας κρίνει. Γιατί είναι δυνατόν να αφεθούμε στον αφανισμό της ταυτότητάς μας είτε παραδιδόμενοι σε μιαν απρόσωπη και ανώνυμη ζωή, είτε μεταπηδώντας σε κάτι που δεν είμαστε αλλά νομίζουμε ότι είμαστε, κυνηγώντας δηλαδή μιμητικά τη ζωή ενός άλλου. Ή αντίθετα είναι πάλι δυνατόν να νομίσουμε ότι ανακαλύπτουμε τον εαυτό μας σε μια ψευδαίσθηση υπεροχής, σ' ένα θεατρικό

παραλήρημα αυτοαποθέωσης, που έρχεται να επικαλύψει την τραυματική μας κατάσταση ή να τραπούμε σε μια φυγή απομόνωσης επιμένοντας στη μοναδικότητα της αποστολής μας. Μπορεί ακόμη η συνείδηση της ταυτότητας να μας γίνει ρομαντική νοσταλγία ή ουτοπικός φουτουρισμός και ερινύα που μας κυνηγά με ενοχές.

Η ταυτότητά μας πλέκεται έτσι μέσα σε μια περιπέτεια μεταμορφώσεων και ερμηνειών, που εμείς ή μαζί με μας και οι άλλοι δίνουμε στον εαυτό μας. Ποιοι τελικά είμαστε, αυτό είναι το πρόβλημά μας, είναι το έργο που μας ανατίθεται για να φέρουμε στο φως τον αληθινόν εαυτό μας σε αναμέτρηση με την παράδοσή μας, σε δημιουργική ανταπόκριση προς τους καιρούς και σε συνεχή διάλογο με τους άλλους. Γιατί η διαφορά μας με τους άλλους, η ιδιαιτερότητά μας, εκτιμημένη σωστά, μόνο αυτή μπορεί να μας κρατήσει ανοικτούς σε μια βαθύτερη οικείωση μ' ένα κόσμο πολυπρόσωπο και να μας καταστήσει αληθινά δημιουργικούς και ανθρώπινους.

Το έργο αυτό της ενότητας μέσα στη διαφορά, που η Ευρώπη έχει αναλάβει μπαίνοντας στον εικοστό πρώτο αιώνα, είναι δύσκολο και δυσεπίτευκτο μέσα σ' ένα κόσμο, που τείνει να υποταγεί στην ανωνυμία και δεν έχει ξεφύγει ακόμα από την παθολογία της εθνικιστικής μισαλλοδοξίας.

Κώστας Π. Μιχαηλίδης

1. Ποιο είναι το θέμα του δοκιμίου;
2. Ποια είναι η προϋπόθεση για να συνειδητοποιήσουν την ταυτότητά τους λαοί και πρόσωπα;
3. Από ποιες τάσεις προέρχεται σήμερα ο κίνδυνος να υποχωρήσει η συνείδηση της ιδιαιτερότητας των λαών;

4. Με ποιες μορφές προβάλλει ο οικουμενισμός της εποχής μας; Ποια είναι τα γνωρίσματα κάθε μορφής του;
5. Πώς χαρακτηρίζει τις δυο μορφές του οικουμενισμού ο συγγραφέας; Συμφωνείτε με τους χαρακτηρισμούς αυτούς;
6. Ποιες καταστάσεις είναι δυνατόν να οδηγήσουν στον αφανισμό της εθνικής ή της προσωπικής ταυτότητάς μας;

Ο ολοκληρωτισμός των ΜακΝτόναλντς

ΜακΝτόναλντς και Βοσνία: υπάρχει σχέση ανάμεσα στον κόσμο των χάμπουργκερ και στον κόσμο των εθνοκαθάρσεων; Για τον καθηγητή Μπάρμπερ, αυτές οι δύο δυνάμεις βρίσκονται σε ανταγωνισμό. Σε αυτό το προκλητικό άρθρο υποστηρίζει όμως ότι οι δύο φαινομενικά αντιτιθέμενες δυνάμεις έχουν πολλά κοινά και ότι θα μπορούσαν και οι δύο να είναι επικίνδυνες για το μέλλον της δημοκρατίας.

[...] Στην Ευρώπη, στην Ασία και στην Αμερική, οι αγορές έχουν ήδη διαβρώσει την εθνική κυριαρχία και έχουν γεννήσει έναν νέο παγκόσμιο πολιτισμό των διεθνών τραπεζών, των εμπορικών ενώσεων, των υπερεθνικών λόμπι όπως ο ΟΠΕΚ, των παγκόσμιων υπηρεσιών ειδήσεων όπως το CNN και το BBC και των πολυεθνικών εταιρειών. Ενώ οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις και τα εργοστάσια βρίσκονται κάπου σε κυρίαρχο έδαφος κάτω από το βλέμμα και τους πιθανούς κανονισμούς των κρατών-εθνών, οι νομισματογορές και το Ίντερνετ υπάρχουν παντού, πουθενά όμως συγκεκριμένα. Και παρ' ότι δεν παράγουν κοινά συμφέροντα ούτε κοινό νόμο, οι κοινές αγορές απαιτούν, εκτός από ένα κοινό νόμισμα, και μια κοινή γλώσσα –τα αγγλικά.

Επιπλέον παράγουν κοινές συμπεριφορές του είδους που γεννά η ζωή της κοσμοπολίτικης πόλης. Εμπορικοί πιλότοι, προγραμματιστές υπολογιστών, σκηνοθέτες του κινηματογράφου, διεθνείς τραπεζίτες, ειδικοί των ΜΜΕ, τεχνίτες πετρελαίου, διασημότητες του θεάματος, ειδικοί της οικολογίας, κινηματογραφικοί παραγωγοί, δημογράφοι, λογιστές, καθηγητές, δικηγόροι, αθλητές – αυτοί συνθέτουν τη νέα ράτσα ανδρών και γυναικών για τους οποίους η θρησκεία, ο πολιτισμός και η εθνικότητα είναι περιθωριακά στοιχεία σε μια εργασιακή ταυτότητα.

Τα ψώνια έχουν επίσης μια κοινή υπογραφή σε όλο τον κόσμο. Οι κυνικοί θα μπορούσαν ακόμη και να υποστηρίξουν ότι ορισμένες από τις πρόσφατες επαναστάσεις στην Ανατολική Ευρώπη είχαν αληθινό στόχο τους όχι την ελευθερία και το δικαίωμα της ψήφου αλλά καλοπληρωμένες δουλειές και το δικαίωμα της κατανάλωσης.

Ο Κόσμος των ΜακΝτόναλντς είναι ένα παγκόσμιο προϊόν λαϊκής κουλτούρας που καθοδηγείται από το επεκτατικό εμπόριο. Το περίγραμμά του είναι αμερικανικό. Τα αγαθά του είναι τόσο εικόνες όσο και υλικό, μια αισθητική όσο και παραγωγική γραμμή. Είναι τόσο σχετικό με τον πολιτισμό όσο και εμπόρευμα, τόσο αμφίεση όσο και ιδεολογία. Τα σύμβολά του είναι οι μοτοσικλέτες Χάρλεϊ Ντέιβιντσον και τα αυτοκίνητα Κάντιλακ και το Χαρντ Ροκ Καφέ. Δεν τα οδηγείς. Νιώθεις την αύρα τους και λικνίζεσαι στις εικόνες που επικαλούνται από παλιές ταινίες. Η μουσική, το βίντεο, το θέατρο, τα βιβλία και τα «θεματικά» πάρκα – οι καινούργιες εκκλησίες ενός εμπορικού πολιτισμού – φτιάχνονται όλα σαν εξαγωγές εικόνων που δημιουργούν ένα κοινό παγκόσμιο γούστο γύρω από κοινά λογότυπα, διαφημιστικά σλόγκαν, σταρ,

τραγούδια, μάρκες, τζινγκλς¹ και εμπορικά σήματα. Η σκληρή δύναμη αλλάζει σε απαλή, ενώ η ιδεολογία μεταλλάσσεται σε ένα είδος βιντεολογίας που δουλεύει μέσα από ηχητικά μπάιτ και κλιπ ταινιών. Η βιντεολογία είναι περισσότερο φλου και λιγότερο δογματική από την παραδοσιακή πολιτική ιδεολογία: μπορεί συνεπώς να επιτύχει καλύτερα να ενσταλάξει τις καινοφανείς αξίες που απαιτούν οι παγκόσμιες αγορές.

Ο παγκόσμιος πολιτισμός του Κόσμου των Μακ-Ντόναλντς είναι σχεδόν ακαταμάχητος. Το 1992 το υπ' αριθμόν ένα εστιατόριο με βάση τον όγκο πελατών στην Ιαπωνία ήταν το ΜακΝτόναλντς ακολουθούμενο στη δεύτερη θέση από το Kentucky Fried Chicken. Στη Γαλλία, όπου οι πολιτισμικοί καθαρολόγοι παραπονούνται με πικρία για τη διαγραφόμενη Έκτη Δημοκρατία (την «Αμερικανική Δημοκρατία»),² η κυβέρνηση επιτίθεται στα «γαλλοαγγλικά» παρ' ότι χρηματοδοτεί τη Euro Disney έξω από το Παρίσι. Στο ίδιο πνεύμα, η κινηματογραφική βιομηχανία κάνει πόλεμο στις εισαγωγές αμερικανικών ταινιών ενώ αποδίδει στο Σιλβέστερ Σταλόνε μια από τις υψηλότερες τιμές της Γαλλίας, τον τίτλο του Ιππότη των Γραμμάτων και των Τεχνών. Πιο ανατολικά, οι τουρίστες που ψάχνουν ένα κομμάτι παλιάς Ρωσίας που να μην τους απομακρύνει και πολύ από το MTV³

---

¹ jingle: διαφημιστικό τραγουδάκι

² Κανονικά οι Γάλλοι ζουν την πέμπτη Δημοκρατία τους, σύμφωνα με τον τρόπο απαρίθμησής τους.

³ Εμ-Τι-Βι (MTV): Το διεθνές τηλεοπτικό κανάλι, το οποίο διαμορφώνει παγκοσμίως τα μουσικά ρεύματα που ακολουθεί η νεολαία.

μπορούν να βρουν παραδοσιακές κούκλες Ματριόσκα (που μπαίνουν η μία μέσα στην άλλη) με τα καθόλου παραδοσιακά πρόσωπά των (από το μεγαλύτερο στο μικρότερο) Μπρους Σπρίνγκστιν, Μαντόνα, Μπόι Τζορτζ, Ντέιβ Στιούαρτ και Άννι Λένοξ.

Οι μικροπόλεμοι της Τζιχάντ⁴ θα κρατήσουν τα πρωτοσέλιδα και στις αρχές του επόμενου αιώνα κάνοντας τις προβλέψεις για το τέλος της Ιστορίας να δείχνουν αθεράπευτα ανόητες. Η ομοιογενοποίηση του Κόσμου των ΜακΝτόναλντς όμως μάλλον θα εγκαταστήσει μια μακροειρήνη που θα ευνοεί τον θρίαμβο του εμπορίου και των αγορών του, για να δώσει σε εκεί-νους που ελέγχουν την πληροφόρηση, την επικοινωνία και την ψυχαγωγία έσχατο (αν όχι απερίσκεπτο) έλεγχο στον παγκόσμιο πολιτισμό και στο ανθρώπινο πεπρωμένο.

Αν δεν κατορθώσουμε να προσφέρουμε μια εναλλακτική λύση στην πάλη ανάμεσα στην Τζιχάντ και τον Κόσμο των ΜακΝτόναλντς, η εποχή της οποίας το κατώφλι στεκόμαστε –μετακομμουνιστική, μεταβιομηχανική, μεταεθνική, ωστόσο διασπαστική, φοβισμένη και μισαλλόδοξη– θα καταλήξει μάλλον να γίνει οριστικά μεταδημοκρατική. Γιατί όσο η Τζιχάντ κηρύσσει μια αιματηρή πολιτική ταυτότητας, ο Κόσμος των Μοκ-Ντόναλντς τρέφει μια αναίμακτη οικονομία του κέρδους. Όλοι είναι καταναλωτές και όλοι ανήκουν σε μία φυλή. Κανένας όμως δεν είναι πολίτης. Και χωρίς

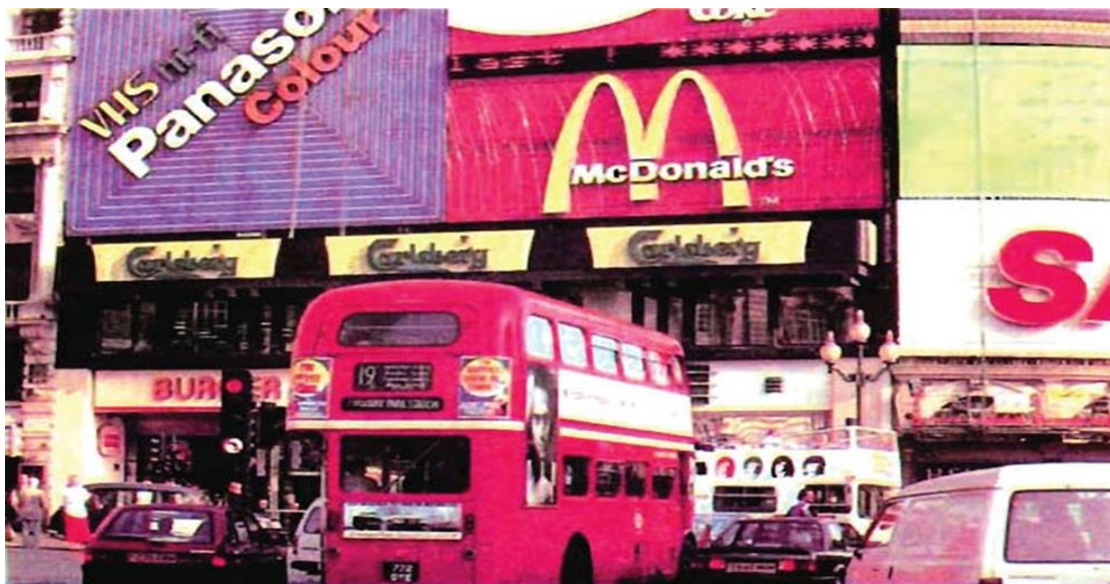
---

⁴ Τζιχάντ: Ιερός πόλεμος, κατά τους μουσουλμάνους. Κάθε «ιερός πόλεμος» για την επικράτηση μιας θρησκείας, ιδεολογίας κτλ. μια φυλή. Κανένας όμως δεν είναι πολίτης. Και χωρίς πολίτες δεν μπορεί να υπάρξει δημοκρατία.

Πολίτες δε μπορεί να υπάρξει δημοκρατία

**Μπένζαμιν Μπάρμπερ
Από τον ημερήσιο Τύπο**

1. Για την τιτλοφόρηση του άρθρου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το όνομα γνωστής πολυεθνικής εταιρείας διατροφής. Θεωρείτε την επιλογή του επιτυχημένη ή όχι; Εξηγήστε την απάντησή σας με βάση το συνολικό περιεχόμενο του άρθρου.
2. Βασικό χαρακτηριστικό του κόσμου των ΜακΝτόναλντς είναι η τυποποίηση και η μαζοποίηση σε παγκόσμιο επίπεδο.
  - α) Με ποιους τρόπους το πετυχαίνει αυτό;
  - β) Σε ποιους τομείς απλώνεται η κυριαρχία του;
3. Γιατί ο κόσμος των ΜακΝτόναλντς αποτελεί απειλή για τη δημοκρατία, σύμφωνα με το συγγραφέα; Με ποιους τρόπους, κατά τη γνώμη σας, μπορεί να αντιμετωπιστεί η απειλή αυτή;

Το περίγραμμα της Νέας Παγκόσμιας Τάξης

Οι δομές διακυβέρνησης τείνουν να συμφύονται με τους ισχυρούς στο εσωτερικό της χώρας και τους τελευταίους αιώνες με τους οικονομικά ισχυρούς. Η εξέλιξη αυτή συνεχίζεται. Στους Financial Times, ο οικονομικός ανταποκριτής του BBC Τζέιμς Μόργκαν περιγράφει την «ντε φάκτο παγκόσμια κυβέρνηση», που αρχίζει σιγά-σιγά να παίρνει μορφή: το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, την Παγκόσμια Τράπεζα, την ομάδα των επτά μεγαλύτερων βιομηχανικών χωρών, την GATT¹ κι άλλες δομές που σκοπό έχουν να υπηρετήσουν τα συμφέροντα των υπερεθνικών εταιρειών, των τραπεζών και των επενδυτικών εταιρειών σ' αυτή τη «νέα αυτοκρατορική εποχή». Στο άλλο άκρο, η Επιτροπή του Νότου παρατηρεί ότι «οι ισχυρότερες οικονομίες του Βορρά έχουν γίνει ντε φάκτο η διευθυντική ομάδα της παγκόσμιας οικονομίας, προστατεύοντας τα συμφέροντά τους κι επιβάλλοντας τη θέληση τους στο Νότο», όπου οι κυβερνήσεις «αντιμετωπίζουν την οργή, ακόμη και τη βίαιη εξέγερση των λαών τους, το βιοτικό επίπεδο των οποίων συρρικνώνεται καθημερινά, προκειμένου να εξασφαλιστούν τα τωρινά πρότυπα λειτουργίας του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος» –πράγμα που σημαίνει: η

---

¹ Γκάττ (Gatt): διεθνής οργανισμός στα πλαίσια της Παγκόσμιας Οργάνωσης Εμπορίου (Π.Ο.Ε.), που ασχολείται κυρίως με την απελευθέρωση της αγοράς στον τομέα των αγροτικών προϊόντων και επιδιώκει την κατάργηση των προστατευτικών μέτρων που παίρνουν πολλές χώρες για τα αγροτικά προϊόντα και τους αγρότες τους

σημερινή δομή εξουσίας και η σημερινή κατανομή πλούτου. Ένα ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό των ντε φάκτο αναδυόμενων θεσμών διακυβέρνησης είναι η ανοσία τους στη λαϊκή επιρροή, ακόμα και εν πλήρη επίγνωση. Ενεργούν πάντα εν κρυπτώ, δημιουργώντας έναν κόσμο υποταγμένο στις ανάγκες των επενδυτών: το πλατύ κοινό «το 'χουν βάλει στη θέση του» και την απειλή της δημοκρατίας την έχουν εξουδετερώσει. Η αντιστροφή αυτή στην πορεία εξάπλωσης που είχε ακολουθήσει η δημοκρατία κατά τους περασμένους αιώνες είναι ζήτημα μεγάλης σημασίας· εξίσου μεγάλη είναι και η σπουδαιότητα των νέων μορφών που έχει πάρει η διαστρέβλωση της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας στη διεθνή οικονομία. [...]

Ακόμα περισσότερο, οι θεσμοί του υπερεθνικού κράτους υπηρετούν σε μεγάλο βαθμό άλλους αφέντες, όπως έκανε και κάνει ακόμα και η κρατική εξουσία. Και στην παρούσα περίπτωση, υπηρετούν τις ανερχόμενες υπερεθνικές επιχειρήσεις στον χρηματιστικό τομέα και σε άλλους κλάδους υπηρεσιών, τη βιομηχανία, τα ΜΜΕ και τις τηλεπικοινωνίες-θεσμούς που είναι ολοκληρωτικοί ως προς την εσωτερική δομή τους, εντελώς ανεύθυνοι, αυταρχικοί ως προς το χαρακτήρα τους και παντοδύναμοι. Στα πλαίσιά τους, ο κάθε συμμετοχος έχει την ορισμένη θέση του μέσα στην αυστηρή ιεραρχία της κυριαρχίας, εφαρμόζοντας εντολές από πάνω και μεταφέροντας τις προς τα κάτω. Όσοι έχουν μείνει απ' έξω, μπορούν να «μπουν στη δούλεψη» των αφεντικών και (αν είναι τυχεροί) ν' αγοράσουν αυτά που παράγουν. Η μεγάλη μάζα του πληθυσμού της Γης δεν έχει πολλές επιλογές. [...]

Μία από τις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας είναι η ανάδειξη νέων κρατικών θεσμών που υπηρετούν τα συμφέροντα της υπερεθνικής

οικονομικής εξουσίας. Μια άλλη είναι η εξάπλωση του τριτοκοσμικού κοινωνικού μοντέλου των δύο ταχυτήτων και στο βιομηχανικό κόσμο. Πρωτοπόρες σ' αυτήν την εξέλιξη είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες (λόγω της ασυνήθιστης δύναμης και ταξικής συνείδησης που έχει σ' αυτή τη χώρα ο επιχειρηματικός τομέας οι Αμερικανοί επιχειρηματίες κατάφεραν ν' αποφύγουν το κοινωνικό συμβόλαιο που οι εργατικοί αγώνες επέβαλαν σε άλλα μέρη). Η παραγωγή μεταφέρεται σε περιοχές χαμηλών αμοιβών και κατευθύνεται σε προνομιούχους τομείς της παγκόσμιας οικονομίας. Μεγάλες μερίδες του πληθυσμού καθίστανται περιττές για τη διαδικασία παραγωγής, ίσως δε και για την αγορά. Οι μέρες, που ο Χένρι Φόρντ συνειδητοποιούσε ότι δεν θα μπορούσε να πουλήσει τ' αυτοκίνητά του παρά μόνον αν οι εργάτες του είχαν αξιοπρεπή μεροκάματα για να τ' αγοράσουν, έχουν παρέλθει ανεπιστρεπτί. [...]

Σύμφωνα ακριβώς με τις επιδιώξεις και τις προσδοκίες των αρχιτεκτόνων της πολιτικής, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις υπονόμισαν τη βάση της λειτουργούσας δημοκρατίας, οδήγησαν τους πολίτες στην απομόνωση και τους ανάγκασαν να ζουν «ο καθένας για τον εαυτό του». Δεν τους «συνέθλιψαν» ακόμα, όπως στην Ανατολική Ευρώπη και στα άλλα μέρη του Τρίτου Κόσμου που βουλιάζει ολοένα και περισσότερο στην εξαθλίωση. Το ίδιο συμβαίνει και με τις κοινότητες των εργατών στην Αμερική, όπου άλλοτε οι άνθρωποι αγωνίζονταν μ' αισιοδοξία και θάρρος για την κοινωνική δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ τώρα είναι ένα πλήθος μοναχικών, απελπισμένων και αποθαρρημένων ανθρώπων. Μέσα σ' αυτόν τον αμερικανικό Τρίτο Κόσμο, που διογκώνεται ολοένα και περισσότερο στους κόλπους της αμερικανικής κοινωνίας, το βίαιο έγκλημα και τα

άλλα συμπτώματα κοινωνικής παθολογίας αρχίζουν να παίρνουν ανησυχητικές διαστάσεις, στο βαθμό που οι ανθρώπινες αξίες διαβρώνονται υπό την πίεση της επιλεκτικής εφαρμογής των κανόνων της αγοράς. [...]

Η πραγματικότητα στη Δύση και στις υπόλοιπες χώρες του κόσμου καθόλου δεν μοιάζει πια με τις ονειρώδεις φαντασίες που είναι σήμερα της μόδας, σχετικά με την ιστορία που συγκλίνει τάχα σ' ένα ιδεώδες ελευθέρων αγορών και δημοκρατίας, «σ' ένα μέλλον, του οποίου η Αμερική είναι ταυτόχρονα υπερασπιστής, θεματοφύλακας και υπόδειγμα».

Μια ακριβέστερη περιγραφή θα έπρεπε να συγκεντρώσει τα στοιχεία, που προέβαλαν ιδιαίτερα έντονα τα τελευταία είκοσι χρόνια. Στη Νέα Παγκόσμια Τάξη Πραγμάτων, ο κόσμος θα διευθύνεται από τους πλούσιους και αποκλειστικά προς το συμφέρον τους. Το παγκόσμιο σύστημα δεν μοιάζει καθόλου με την κλασική, παραδοσιακή αγορά. Ο όρος «εταιρική εμποροκρατία» αποδίδει καλύτερα την πραγματικότητα. Η διακυβέρνηση περνάει όλο και περισσότερο στα χέρια των τεράστιων ιδιωτικών οργανισμών και των αντιπροσώπων τους. Οι οργανισμοί αυτοί έχουν ολοκληρωτικό χαρακτήρα: σε μια επιχείρηση η εξουσία πηγάζει από πάνω και διαχέεται προς τα κάτω, ενώ ο έξω κόσμος παραμένει αποκλεισμένος. Στο δικτατορικό σύστημα που ακούει στο όνομα «ελεύθερη επιχείρηση», η εξουσία επί των επενδυτικών αποφάσεων, επί της παραγωγής και της εμπορικής διάθεσης, είναι συγκεντρωμένη στα χέρια του διευθυντικού κυκλώματος και παραμένει μακριά από τα βλέμματα των πληβείων, όπως τα άγια των αγίων: οι εργαζόμενοι και η κοινωνία δεν μπορούν ούτε να την ελέγξουν ούτε να την επηρεάσουν και αυτό αποτελεί ζήτημα αρχής και νόμου. Οι υπερεθνικές έχουν μεγεθυνθεί γρήγορα και έχουν φθάσει σ' ένα επίπεδο που οι ξένες πωλήσεις

τους ήδη υπερβαίνουν το σύνολο των πωλήσεων του παγκοσμίου εμπορίου, αυτό το σύστημα ιδιωτικής διακυβέρνησης έχει συγκεντρώσει πρωτοφανή δύναμη. Τη δύναμη αυτή την εκμεταλλεύτηκαν κατά κανόνα για να δημιουργήσουν και να στηρίξουν την «ντε φάκτο παγκόσμια κυβέρνηση», όπως αυτή περιγράφεται στις σελίδες των οικονομικών εφημερίδων: η κυβέρνηση αυτή έχει τους δικούς της θεσμούς που επίσης δεν μπορεί να ελέγξει ή να επηρεάσει η μεγάλη πλειοψηφία. Όσο για το «παγκόσμιο εμπόριο» είναι ήδη κατά το ένα τρίτον «ενδοεταιρικό», συναλλαγές δηλαδή μεταξύ μητρικής εταιρείας και των θυγατρικών της και ασφαλώς όχι εμπόριο με την ουσιαστική σημασία του όρου. Η συγκέντρωση ισχύος σε ελάχιστα χέρια απαιτεί ισχυρά κράτη, που θα προστατεύουν και θα προωθούν τα συμφέροντα των αφεντικών με κάθε τρόπο. Η δυνατότητα μεταφοράς της παραγωγής σε περιοχές όπου η κρατική καταπίεση είναι μεγάλη και η διοχέτευσή της στους ήδη πλούσιους τομείς του παγκόσμιου συστήματος επεκτείνουν το τριτοκοσμικό μοντέλο της κοινωνίας δύο ταχυτήτων και μέσα στους κόλπους των πλούσιων χωρών. Οι διαδικασίες και οι εξελίξεις αυτές επιταχύνθηκαν, με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, και με τα νέα όπλα που προέκυψαν έτοιμα προς χρήση ενάντια στους «καλομαθημένους δυτικούς εργάτες» που είχαν καταφέρει ν' αποκτήσουν ορισμένα δικαιώματα μετά από αιματηρούς αγώνες. Επιταχύνθηκαν επίσης εξαιτίας της τεράστιας εξάπλωσης του ανεξέλεγκτου διεθνούς κεφαλαίου και της ριζικής στροφής του κεφαλαίου από τις παραγωγικές επενδύσεις και το εμπόριο στην κερδοσκοπία. Οι παράγοντες αυτοί συνέβαλαν αποφασιστικά και στην επιβράδυνση της οικονομικής μεγέθυνσης, υπονομεύοντας ταυτόχρονα και τον εθνικό οικονομικό σχεδιασμό. Οι εθνικές κυβερνήσεις, που προσπαθούν

ακόμα να πάρουν κάποια μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, εξαναγκάζονται από τέτοιους εξωτερικούς παράγοντες να υπηρετήσουν τα συμφέροντα των πλουσίων και των ισχυρών περισσότερο παρά ποτέ. [...]

Πόσο μπορεί να συνεχιστεί αυτή η κατάσταση; Θα δημιουργηθεί πράγματι μια διεθνής κοινωνία πάνω στα πρότυπα του Τρίτου Κόσμου, με νησίδες αφθονίας και προνομιούχου πολυτέλειας μέσα σε πελάγη δυστυχίας και μιζέριας –νησίδες, που θα είναι ίσως μεγάλες σε πλουσιότερες χώρες– και με ελέγχους ολοκληρωτικής φύσης μέσα σε δημοκρατικές μορφές, οι οποίες με ταχείς ρυθμούς χάνουν το νόημα και το περιεχόμενο τους, καταντώντας απλή πρόσοψη; Ή η λαϊκή αντίσταση, που πρέπει με τη σειρά της να διεθνοποιηθεί, αν θέλει να πετύχει, θα μπορέσει να αποδιάρθρωσει αυτές τις εξελισσόμενες δομές βίας και κυριαρχίας και να συνεχίσει την εδώ και αιώνες υπάρχουσα πορεία της εξάπλωσης της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της δημοκρατίας, των οποίων η ανάπτυξη έχει τώρα διακοπεί, ακόμα και αναστραφεί; Αυτά είναι τα μεγάλα και σημαντικά ερωτήματα για το μέλλον.

Νόαμ Τσόμσκι
«Παλιές και νέες τάξεις πραγμάτων»
Μετάφραση: Μαρία Αγγελίδου

1. Εντοπίστε στο κείμενο: α) τις μορφές που παίρνει η «ντε φάκτο παγκόσμια κυβέρνηση» που οικοδομείται στις μέρες μας, β) τους θεσμούς, με τους οποίους εκπροσωπείται, και τα χαρακτηριστικά τους, γ) τα συμφέροντα, τα οποία προωθούνται με τη λειτουργία τους.
2. Ποιες είναι οι συνέπειες της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας στη διαμόρφωση του κοινωνικού μοντέλου στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες; Ποια είναι η θέση των εργαζομένων μέσα στα πλαίσια του μοντέλου αυτού;
3. Ποιες μορφές παίρνουν το εμπόριο και η οργάνωση της παραγωγής και της διάθεσης του πλούτου στα πλαίσια της «Νέας Παγκόσμιας Τάξης Πραγμάτων»; Ποια περιθώρια διαμορφώνονται για την άσκηση αυτόνομης πολιτικής από τις εθνικές κυβερνήσεις;
4. Ποιες είναι οι αρνητικές συνέπειες, κατά το συγγραφέα, της «Νέας Παγκόσμιας Τάξης Πραγμάτων» στο περιεχόμενο των θεσμών και στην πορεία της δημοκρατίας; Τι προτείνει για την αντιμετώπιση των συνεπειών αυτών;

Ελληνισμός και Ευρώπη

[...] Καθώς εξηγήθηκε πολλές φορές, οι σύγχρονες οικονομικές και τεχνικές δυνάμεις έχουν φτάσει, στις ημέρες μας, σ' ένα σημείο όπου δεν μπορούν πια να λειτουργήσουν ομαλά, όσο βρίσκονται απομονωμένες μέσα στα κλειστά σύνορα των πατροπαράδοτων Κρατών, αλλά έχουν ανάγκη να απλωθούν και να αναπτυχθούν σε πλαίσια πολύ μεγαλύτερα. Ένα ανάλογο φαινόμενο παρατηρήθηκε και άλλοτε στην ευρωπαϊκή ιστορία, όταν η φεουδαρχική οικονομία ξεπεράστηκε από την εξέλιξη της ζωής, καταργήθηκαν τα σύνορα των φεούδων και οργανώθηκαν οι μεγάλες μοναρχίες των Νεωτέρων Χρόνων. Τώρα, οι νέες επιστημονικές ανακαλύψεις και οι αντίστοιχες τεχνολογικές και οργανωτικές εξελίξεις απαιτούν οικονομικές ενότητες ακόμα μεγαλύτερες, περίπου ηπειρωτικές. [...]

Η εξέλιξη των μεγάλων ενοτήτων θα είναι τόσο ραγδαία ώστε εμείς, απ' έξω, δεν θα μπορέσουμε πια να διατηρήσουμε ούτε τις σημερινές μας σχέσεις μαζί τους και θα ξεπέσουμε σε βιοτικό επίπεδο κατώτερο από το τωρινό. Το μέλλον μας θα είναι ο εθνικός μαρασμός μέσα στα τέλματα της ανεργίας και της υποτονικής κοινωνικής ζωής. Αυτά έχουν καταστήσει κοινοί τόποι. Όταν η ίδια η Αγγλία, η ως χτες πρώτη δύναμη του κόσμου, δηλώνει επισημότατα, με το στόμα του πρωθυπουργού της, ότι δεν είναι δυνατό να ζήσει, στο εξής, οικονομικά απομονωμένη, ποιος θα πιστέψει πια ότι θα μπορέσει να ζήσει κλεισμένη στον εαυτό της η Ελλάδα; [...]

Πηγαίνουμε με την Ευρώπη γιατί εκεί βρίσκονται για μας οι εγγυήσεις της πολιτικής, πνευματικής και εθνικής ελευθερίας, παρ' όλες τις αναπόφευκτες κρίσεις και ωδίνες που προκαλεί η διάλυση των παλαιών αποικιακών Αυτοκρατοριών και η γέννηση των νέων

Κρατών της Αφρικής. Από την Κοινή Αγορά περιμένουμε ότι θα μας βγάλει από τη στενότητα των σημερινών μας οριζόντων και ότι θα ανοίξει δρόμους που θα επιτρέψουν, στο σύνολο του ελληνικού λαού, να ζήσει, σε καμιά εικοσαριά χρόνια, πολύ καλύτερα από ό,τι σήμερα ζει. Μέσα στα πλαίσιά της, υπάρχει και η ελπίδα να μας δοθούν καινούριες ευκαιρίες για ευρύτερη δράση στο γνώριμο μας χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, με τον οποίο μας ενώνουν τόσο ιστορικοί και πνευματικοί δεσμοί. Μπορούμε δηλαδή να ξαναγίνουμε αυτό που υπήρξαμε πολλές φορές στην ιστορία: ο συνδυετικός κρίκος ανάμεσα στη Δύση και την Εγγύς Ανατολή. Οι νέες αυτές προοπτικές προϋποθέτουν, βέβαια, μεγάλη προσπάθεια από μέρους μας, θέληση ισχυρή, πρόγραμμα, μέθοδο, οργανωτικές ικανότητες. Προϋποθέτουν επίσης μορφωτικό επίπεδο που σήμερα μας λείπει. [...] Χωρίς ανάλογη εργασία για την παιδεία μας, η όλη προσπάθεια θα κινδυνεύσει να πάει χαμένη. Δεν πρέπει να παύσουμε να το τονίζουμε στους πολιτικούς μας και να απαιτούμε απ' αυτούς να δώσουν επί τέλους στην εκπαίδευση του ελληνικού λαού την πραγματική της σημασία που είναι πρωταρχική.

Δεν είναι ορθό, ωστόσο, οι δικαιολογημένες ανησυχίες να γίνουν φόβοι υπέρμετροι. Δεν πιστεύω ότι κινδυνεύει η εθνική μας υπόσταση επειδή πρόκειται να συνεταιριστούμε στενότερα με έθνη φιλελεύθερα και φιλειρηνικά, διατηρώντας την οργάνωσή μας σαν αυτοκέφαλο Κράτος. Τουλάχιστο εμείς, όσοι συντηρούμε κάτι από την παράδοση του Ελληνισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν φοβόμαστε τη συμβίωση με άλλες εθνότητες. Τουναντίον μας φαίνεται πως είναι μια φυσική κατάσταση για τους Έλληνες να κινούνται σε μεγάλους γεωγραφικούς χώρους και να συγχρωτίζονται με πολύγλωσσα πλήθη. Είναι πάντα πιθανό ο ξεριζωμένος μετανάστης να υποφέρει πολλά

από τους ξένους και στο τέλος να χάσει την εθνική προσωπικότητά του. Όταν όμως ο Ελληνισμός είναι συμπαγής και ριζωμένος στον τόπο με προαιώνιες ιστορικές παραδόσεις, δεν μπορώ να διανοηθώ ότι θα αλλοιώσει κανείς την εθνική του συνείδηση, θεληματικά ή αθέλητα. Μήπως η παλαιά Αυτοκρατορία των Αψβούργων κατόρθωσε ποτέ να αφομοιώσει τους Σλάβους υπηκόους της; Μήπως η Αγγλία κατόρθωσε να αφομοιώσει τους Ιρλανδούς, που μιλούσαν, ωστόσο, την ίδια γλώσσα μαζί της; Μήπως οι Ρώσοι μπόρεσαν να αφομοιώσουν τις εθνότητες του Καυκάσου; Δεν είναι τόσο απλή υπόθεση η διάλυση του εθνισμού ενός ολόκληρου λαού.

Ο σύγχρονος Ελληνισμός έχει πνευματικά κεφάλαια ανεκτίμητα, όχι δανεισμένα, αλλά δικά του στ' αλήθεια: την ανθρωπιστική του παράδοση, την Ορθόδοξη Εκκλησία, το πνεύμα του Εικοσιένα. Ας προσθέσουμε σ' αυτά και τη νεοελληνική λογοτεχνία που μπορεί να μην είναι μεγάλη, είναι όμως η φωνή της καρδιάς του έθνους, για τούτο, χωρίς αυτήν δεν θα ολοκληρωθεί ποτέ η εθνική μας παιδεία. Αν στηρίξουμε καλά στις βάσεις αυτές την αγωγή των παιδιών μας, δεν έχουμε λόγους να φοβόμαστε για το μέλλον του Ελληνισμού. Όσο για τις πρακτικές του ικανότητες στο διεθνή στίβο δεν θα τις κρίνουμε ως ασήμαντες και περιφρονητές, όταν αναλογιστούμε ότι ο μικρός αυτός λαός, μ' όλη του τη φτώχεια, ξεκινώντας από το τίποτα, κατάφερε, σε ολίγες δεκαετίες, να δημιουργήσει τον τρίτο εμπορικό στόλο της οικουμένης.

Με τα δεδομένα αυτά, πιστεύουμε ότι ο Ελληνισμός μπορεί όχι μόνο να διατηρήσει την οντότητά του, μέσα

στις ιστορικές συνθήκες, αλλά και να προκόψει και να ευημερήσει, αν θέλει να δουλέψει και αν, βέβαια, υπάρχει ειρήνη επί γης.

Γιώργος Θεοτοκάς
«Πολιτικά κείμενα»

1. Ποιοι όροι, σύμφωνα με το συγγραφέα, διαμορφώνουν την ανάγκη μεγάλων οικονομικών ενοτήτων; Γιατί η χώρα μας δεν μπορεί να ζήσει έξω απ' αυτές;
2. Γιατί η Ελλάδα διαλέγει τη συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή ενότητα; Ποια είναι η βασική προϋπόθεση, κατά την άποψη του συγγραφέα, ώστε να ανταποκριθεί στους όρους της συμμετοχής αυτής;
3. Με ποια επιχειρήματα ο συγγραφέας διασκεδάζει τις ανησυχίες και τους φόβους ότι κινδυνεύει η εθνική μας υπόσταση από την ένωσή μας με την Ευρώπη;
4. Το άρθρο αυτό γράφτηκε τον Σεπτέμβρη του 1961, την εποχή δηλαδή που η Ελλάδα υπέγραφε την συμφωνία σύνδεσής της με την Κοινή Αγορά της Ευρώπης (τότε Ε.Ο.Κ, σήμερα Ε.Ε.). Να αξιολογήσετε τις απόψεις του συγγραφέα με βάση τις εξελίξεις από τότε μέχρι σήμερα, τη σημερινή θέση και τους μελλοντικούς στόχους της χώρας μας.

Ομιλία στη Στοκχόλμη

Τούτη την ώρα αισθάνομαι πως είμαι ο ίδιος μια αντί-φαση. Αλήθεια, η Σουηδική Ακαδημία έκρινε πως η προσπάθειά μου σε μια γλώσσα περιλάλητη επί αιώνες, αλλά στην παρούσα μορφή της περιορισμένη, άξιζε αυτή την υψηλή διάκριση. Θέλησε να τιμήσει τη γλώσσα μου, και νά –εκφράζω τώρα τις ευχαριστίες μου σε ξένη γλώσσα. Σας παρακαλώ να μου δώσετε τη συγγνώμη που ζητώ πρώτα – πρώτα από τον εαυτό μου.

Ανήκω σε μια χώρα μικρή. Ένα πέτρινο ακρωτήριο στη Μεσόγειο, που δεν έχει άλλο αγαθό παρά τον αγώνα του λαού του, τη θάλασσα, και το φως του ήλιου. Είναι μικρός ο τόπος μας, αλλά η παράδοσή του είναι τεράστια και το πράγμα που τη χαρακτηρίζει είναι ότι μας παραδόθηκε χωρίς διακοπή. Η ελληνική γλώσσα δεν έπαψε ποτέ της να μιλιέται. Δέχτηκε τις αλλοιώσεις που δέχεται καθετί ζωντανό, αλλά δεν παρουσιάζει κανένα χάσμα. Άλλο χαρακτηριστικό αυτής της παράδοσης είναι η αγάπη της για την ανθρωπιά κανόνας της είναι η δικαιοσύνη. Στην αρχαία τραγωδία, την οργανωμένη με τόση ακρίβεια, ο άνθρωπος που ξεπερνά το μέτρο, πρέπει να τιμωρηθεί από τις Ερινύες. Ο ίδιος νόμος ισχύει και όταν ακόμα πρόκειται για φυσικά φαινόμενα: «Ήλιος ουχ υπερβήσεται μέτρα» λέει ο Ηράκλειτος «ει δε μη, Ερινύες μιν Δίκης επίκουροι εξευρήσουσιν».¹

---

¹ Ο ήλιος δεν θα ξεπεράσει τα όριά του, διαφορετικά οι Ερινύες, βοηθοί της Δίκης, θα τον βρουν (και θα τον τιμωρήσουν)

Συλλογίζομαι πως δεν αποκλείεται ολωσδιόλου να ωφεληθεί ένας σύγχρονος επιστήμων, αν στοχαστεί τούτο το απόφθεγμα του Ίωνα φιλοσόφου. Όσο για μένα συγκινούμαι παρατηρώντας πως η συνείδηση της δικαιοσύνης είχε τόσο πολύ διαποτίσει την ελληνική ψυχή, ώστε να γίνει κανόνας και του φυσικού κόσμου. Και ένας από τους διδασκάλους μου, των αρχών του περασμένου αιώνα, γράφει: «...θα χαθούμε γιατί αδικήσαμε...».² Αυτός ο άνθρωπος ήταν αγράμματος· είχε μάθει να γράφει στα τριάντα πέντε χρόνια της ηλικίας του. Αλλά στην Ελλάδα των ημερών μας, η προφορική παράδοση πηγαίνει μακριά στα περασμένα όσο και η γραπτή. Το ίδιο και η ποίηση. Είναι για μένα σημαντικό το γεγονός ότι η Σουηδία θέλησε να τιμήσει και τούτη την ποίηση και όλη την ποίηση γενικά, ακόμη και όταν αναβρύζει ανάμεσα σ' ένα λαό περιορισμένο. Γιατί πιστεύω πως τούτος ο σύγχρονος κόσμος όπου ζούμε, ο τυραννισμένος από το φόβο και την ανησυχία, τη χρειάζεται την ποίηση. Η ποίηση έχει τις ρίζες της στην ανθρώπινη ανάσα – και τι θα γινόμασταν αν η πνοή μας λιγόστευε; Είναι μια πράξη εμπιστοσύνης – κι ένας Θεός το ξέρει αν τα δεινά μας δεν τα χρωστάμε στη στέρηση εμπιστοσύνης.

Παρατήρησαν, τον περασμένο χρόνο γύρω από τούτο το τραπέζι, την πολύ μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις ανακαλύψεις της σύγχρονης επιστήμης και στη λογοτεχνία· παρατήρησαν πως ανάμεσα σ' ένα αρχαίο ελληνικό δράμα και ένα σημερινό, η διαφορά είναι λίγη. Ναι, η συμπεριφορά του ανθρώπου δε μοιάζει να έχει αλλάξει βασικά. Και πρέπει να προσθέσω πως νιώθει πάντα την ανάγκη ν' ακούει τούτη την ανθρώπινη φωνή που ονομάζουμε ποίηση.

---

² Λόγια του Μακρυγιάννη

Αυτή τη φωνή που κινδυνεύει να σβήσει κάθε στιγμή από στέρηση αγάπης και ολοένα ξαναγεννιέται. Κυνηγημένη, ξέρει πού να 'βρει καταφύγιο απαρνημένη, έχει το ένστικτο να πάει να ριζώσει στους πιο απροσδόκητους τόπους. Γι' αυτή δεν υπάρχουν μεγάλα και μικρά μέρη του κόσμου. Το βασίλειο της είναι στις καρδιές όλων των ανθρώπων της γης. Έχει τη χάρη ν' αποφεύγει πάντα τη συνήθεια, αυτή τη βιομηχανία. Χρωστώ την ευγνωμοσύνη μου στη Σουηδική Ακαδημία που ένιωσε αυτά τα πράγματα· που ένιωσε πως οι γλώσσες, οι λεγόμενες περιορισμένης χρήσης, δεν πρέπει να καταντούν φράχτες όπου πνίγεται ο παλμός της ανθρώπινης καρδιάς· που έγινε ένας Άρειος Πάγος ικανός:
να κρίνει με αλήθεια επίσημη την άδικη μοίρα της ζωής,

για να θυμηθώ τον Σέλλεϋ,³ τον εμπνευστή, καθώς μας λένε, του Αλφρέδου Νόμπελ, αυτού του ανθρώπου που μπόρεσε να εξαγοράσει την αναπόφευκτη βία με τη μεγαλοσύνη της καρδιάς του.

Σ' αυτό τον κόσμο, που ολοένα στενεύει, ο καθένας μας χρειάζεται όλους τους άλλους. Πρέπει ν' αναζητήσουμε τον άνθρωπο, όπου και να βρίσκεται.

Όταν, στο δρόμο της Θήβας, ο Οιδίπους συνάντησε τη Σφίγγα, κι αυτή του έθεσε το αίνιγμά της, η απόκρισή του ήταν: ο άνθρωπος. Τούτη η απλή λέξη χάλασε το τέρας. Έχουμε πολλά τέρατα να καταστρέψουμε. Ας συλλογιστούμε την απόκριση του Οιδίποδα.

Γιώργος Σεφέρης
«Δοκιμές»

---

³ Πέρσυ Μπυς Σέλλεϋ (Percy Bysshe Shelley, 1792 – 1822): Άγγλος ποιητής

Ποια είναι η σημασία της βράβευσης ενός Έλληνα ποιητή, σύμφωνα με τον ομιλητή, με το βραβείο Νόμπελ; Να απαντήσετε εντοπίζοντας στο κείμενο:

- 1. τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής παράδοσης,**
- 2. το φορέα της διάρκειας και της ζωντάνιας τους μέχρι σήμερα,**
- 3. το ρόλο της ποίησης στη σύγχρονη εποχή.**

Ευρετήριο συγγραφέων

A. Αδαμοπούλου Πατρίτσια, Αλεξάνδρου Άρης, Αναγνωστάκης Μανόλης, Ανδρόνικος Μανόλης, Αριστοτέλης, Αρτινοπούλου Βασιλική,	δημοσιογράφος (1922 – 1978), πεζογράφος και ποιητής της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς (1925 –), ποιητής της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς (1919 – 1992), αρχαιολόγος, καθηγητής στο Α.Π.Θ. (384 π.Χ. – 322 π.Χ.), αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Ψυχολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο
B. Βασίλειος ο Μέγας, Βούντσε Ράιμουντ, Βουρβούρη Χαρά,	(330 μ.Χ. – 379 μ.Χ.), Πατέρας και οικουμενικός διδάσκαλος της Εκκλησίας (Wuncsche Raimund), καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και καθηγητής Γλυπτικής στη Σχολή Καλών Τεχνών δημοσιογράφος

Βουτσινά Εύη,

Γ.

**Γεωργιάδης Ε.
Γεωργουσόπουλος Κώστας,
Γκάτσος Νίκος,**

**Γκήρυ Τζέιμς,
Γκριν Μορίς,**

**Γουίλματ Ίαν
Γραμματικάκης Γιώργος,**

Γρηγόριος Ναζιανζηνός,

Δ.

Δελμούζος Αλέξανδρος,

Δερτιλής Β. Γεώργιος,

δημοσιογράφος

**συγγραφέας
φιλόλογος, κριτικός θεάτρου
(1911 – 1992), ποιητής, μεταφραστής,
στιχουργός
(Geary James), δημοσιογράφος
πρωταθλητής στίβου στους δρόμους
ταχύτητας
(Wilmut Ian), εμβρυολόγος
καθηγητής Αστρονομίας στο
Πανεπιστήμιο Κρήτης
(328 – 389), Πατέρας της Εκκλησίας και
Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως**

**(1880 – 1956), εκπαιδευτικός, ιδρυτικό
μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου
καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο
Αθηνών**

Δερτούζος Μάικλ,

Δημητράκος Δημήτριος,

Διαμαντάκου Πόπη,

Ε.

Έκο Ουμπέρτο

Ελύτης Οδυσσέας,

**Ευαγγελοδήμος Δ.,
Ευσταθιάδης Γιάννης,**

Η.

Ηρόδοτος,

Ησίοδος,

**καθηγητής, διευθυντής του Laboratory
of Computer Science του MIT**

(Μασαχουσέτη)

**καθηγητής Πολιτικής Φιλοσοφίας στο
Πανεπιστήμιο Αθηνών**

δημοσιογράφος

**(Eco Umberto 1932 –), συγγραφέας,
καθηγητής της Σημειωτικής στο**

Πανεπιστήμιο της Μπολόνια

**(1911 – 1996), ποιητής της γενιάς του
1930, βραβείο Νόμπελ**

δημοσιογράφος,

δημοσιογράφος, συγγραφέας

**(484 π.Χ. – 426 π .Χ.), αρχαίος Έλληνας
ιστοριογράφος**

**(8ος – 7ος αι.), αρχαίος Έλληνας επικός
ποιητής, πατέρας της διδακτικής
ποίησης**

Θ. Θεοτοκάς Γεώργιος, Θουκυδίδης,	(1906 – 1966), δοκιμιογράφος, πεζογράφος, θεατρικός συγγραφέας της γενιάς του 1930 (460 π.Χ. – αρχές 4ου αι.) αρχαίος Έλληνας ιστορικός
Ι. Ιωάννης ο Χρυσόστομος,	(347 – 407), Πατέρας της Εκκλησίας, ρήτορας, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως
Κ. Καβάφης Π. Κων/νος, Καζαντζάκης Νίκος,	(1863 – 1933), ποιητής (1883 – 1957), μυθιστοριογράφος, ποιητής, δραματικός συγγραφέας, στοχαστής
Κανελλόπουλος Αθανάσιος (Εύβουλος)	(1923 – 1994), δημοσιογράφος, πολιτικός
Καραγεωργίου Τασούλα, Καρακούσης Αντώνης, Καραμανώλη Εύα, Καρούζος Χρήστος,	εκπαιδευτικός, ποιήτρια δημοσιογράφος δημοσιογράφος (1900 – 1967), αρχαιολόγος

Καστοριάδης Κορνήλιος,
Κέστλερ Άρθουρ

Κουλούρη Χριστίνα,

Κουν Κάρολος,

Κουντουράς Μίλτος,

Κουστώ Ζακ – Υβ,

Λ.

Λαΐου - Αντωνίου Χρυσάνθη,

Λάλας Θανάσης,

Λαμψίας Π.,

Λασκαράτος Ανδρέας,

Λιάκος Αντώνιος,

Λιανός Θεόδωρος,

πολιτικός φιλόσοφος
(Koestler Arthur. 1905 – 1983), Ούγγρος
συγγραφέας

αναπληρώτρια καθηγήτρια της Ιστορίας
στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
σκηνοθέτης, δημιουργός του Θεάτρου
Τέχνης

εκπαιδευτικός, εκπρόσωπος του
«εκπαιδευτικού δημοτικισμού»

ωκεανολόγος, μελετητής της υδρόβιας
ζωής

καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του
Χάρβαρντ

δημοσιογράφος

δημοσιογράφος

σατιρικός ποιητής, συγγραφέας

ιστορικός

καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας
στην ΑΣΟΕΕ

Μ.

Μαγκάκης Γεώργιος - Αλέξανδρος,

**Μάνεσης Αριστείδης,
Μάργαρης Σ.Ν.,**

**Μερακλής Μιχάλης,
Μιχαηλίδης Κώστας,
Μιχαήλοβιτς Γιασμίνα,
Μιχαλοπούλου Αμάντα,
Μπαμπινιώτης Γιώργος,**

Μπάρμπερ Μπέντζαμιν,

Μπερξόν Ανρί

**Μπουκάλας Παντελής,
Μπουρντιέ Πιερ,**

**καθηγητής της Νομικής στο
Πανεπιστήμιο Αθηνών, πολιτικός
συνταγματολόγος, ακαδημαϊκός
καθηγητής Οικοσυστημάτων στο
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
καθηγητής Πανεπιστημίου, λαογράφος
συγγραφέας, δοκιμιογράφος
Σέρβα συγγραφέας
δημοσιογράφος, συγγραφέας
καθηγητής Γλωσσολογίας στο
Πανεπιστήμιο Αθηνών
(Barber Benjamin), συγγραφέας,
διευθυντής του Κέντρου Γουόλτ
Γουίτμαν για τον Πολιτισμό και τις
Πολιτικές της Δημοκρατίας στο
Πανεπιστήμιο Ρότζερς του Νιου Τζέρσει
(Bergson Henri, 1856 – 1941), Γάλλος
φιλόσοφος, εισηγητής της ενορατικής
φιλοσοφίας, βραβείο Νόμπελ
δημοσιογράφος, συγγραφέας
(Bourdieu Pierre), καθηγητής στο
Κολέγιο της Γαλλίας**

**Μπουσκάλια Λεό,
Μπρεχτ Μπέρτολτ,**

**συγγραφέας
(Brecht Bertolt, 1898 – 1956), θεατρικός
συγγραφέας εισηγητής του «επικού
θεάτρου»**

**Ν.
Ντελόρ Ζακ,**

**πρώην Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής
Επιτροπής
διάσημη Αμερικανίδα σοπράνο
(υψίφωνος)**

Νόρμαν Τζέσου,

**Ξ.
Ξυδάκης Νίκος,**

δημοσιογράφος

**Ο.
Όργουελ Τζωρτζ,**

**(Orwell George, 1903 – 1950), Άγγλος
συγγραφέας**

**Π.
Παναγιωτόπουλος Μ.Ι.,**

**(1901 – 1982), ποιητής, πεζογράφος,
δοκιμιογράφος
επίκουρος καθηγητής του Τομέα
Οικολογίας στο Α.Π.Θ.**

Παντής Ιωάννης,

Παπαγγελής Θεόδωρος,

Παπανούτσος Ευάγγελος,
Πατρίκιος Τίτος

Πενρόουζ Ρότζερ,

Πιπέρης Νίκος,
Πλωρίτης Μάριος,

P.
Ράσκοφ Ντάγκλας,

Ριβς Υμπέρ,

Ρίλκε Ράινερ Μαρία,

Ρίτσος Γιάννης,

καθηγητής στο Τμήμα Φιλολογίας του
Α.Π.Θ.

(1900 – 1982), παιδαγωγός, φιλόσοφος
(1928 –), ποιητής της πρώτης
μεταπολεμικής γενιάς
καθηγητής Μαθηματικών στο
Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης
δημοσιογράφος
δημοσιογράφος, καθηγητής,
συγγραφέας

(Rushkoff Douglas), συγγραφέας,
θεωρητικός κοινωνιολόγος

(Reevs Humbert, 1932 –),
αστροφυσικός, διδάσκει κοσμολογία
στα Πανεπιστήμια του Μόντρεαλ Paris –
VIII και Τουλούζης

(Rilke Rainer Maria, 1875 – 1926),
Αυστριακός ποιητής και συγγραφέας
(1909 – 1990), ποιητής της γενιάς του
1930, βραβείο Λένιν

Σ.

Σαρησάββας Βασίλης,
Σεφέρης Γιώργος,

Σκουτέρη - Διδασκάλου Ελεωνόρα,

εκπαιδευτικός
(1900 – 1971), ποιητής της γενιάς του
1930, βραβείο Νόμπελ
κοινωνική ανθρωπολόγος, καθηγήτρια
στο Α.Π.Θ.

Τ.

Τερζάκης Άγγελος,

Τερλεξής Πανταζής,
Τσάτσος Κων/νος

Τσιμπίδης Πάγκος,
Τσιφόρος Νίκος,
Τσόμσκι Νόαμ,
Τσολάκης Χρίστος,

(1907 – 1979), πεζογράφος, θεατρικός
συγγραφέας, δοκίμιογράφος
συγγραφέας, δημοσιογράφος
(1899 – 1987), συγγραφέας,
Ακαδημαϊκός, πολιτικός
δημοσιογράφος
σατιρικός και θεατρικός συγγραφέας
αμερικανός γλωσσολόγος
καθηγητής νεοελληνικής γλώσσας στο
Παιδαγωγικό Τμήμα του Α.Π.Θ.

Φ.

Φίλιας Βασίλης,

κοινωνιολόγος, καθηγητής του
Παντείου Πανεπιστημίου

Φίσερ Ερνστ,

**(Fischer Ernst, 1889 – 1972),
φιλόσοφος, δημοσιογράφος στο χώρο
της αντί - δογματικής μαρξιστικής
διανόησης**

**Φιτσανάκης Σήφης,
Φραγκουδάκη Άννα,**

**επικοινωνιολόγος
καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο Τμήμα
Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου
Αθηνών**

Φρανκ Άννα,

**(Frank Anna, 1900 – 1945),
γερμανοεβραία, θύμα του ναζισμού**

Φρομ Έριχ,

**(Fromm Erich, 1900 – 1980), γερμανός
ψυχαναλυτής και κοινωνικός
φιλόσοφος εβραϊκής καταγωγής·
σταδιοδρόμησε στις ΗΠΑ**

Χ.

Χάβελ Βάτσλαβ,

**(Havel Vaclav), Τσέχος συγγραφέας,
Πρόεδρος της Τσεχίας**

**Χατζιδάκης Μάνος,
Χατζίδης Κώστας,**

**(1925 – 1994), μουσικοσυνθέτης
δημοσιογράφος**

Στα κείμενα διατηρήθηκε η ορθογραφία και ο τρόπος γραφής των συγγραφέων.

Πίνακες ζωγραφικής, φωτογραφίες

Σπ. Βασιλείου,

Απομεσήμερο, σελ. 118

Τα κουτιά της αφθονίας, σελ. 190

Το χρώμα που 'παιρνε η θάλασσα πέρσι το καλοκαίρι,
σελ. 302

Η δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας, σελ. 392

Επίσκεψη τιμής στο γκρεμισμένο σπίτι του Παρθένη,
σελ. 451

G.de Chirico,

Ο Μάντης, 1915, Νέα Υόρκη, Museum of Modern Art,
σελ. 250

S. Dali,

Η επιμονή της μνήμης ή Τα μαλακά ρολόγια, 1931, Νέα
Υόρκη, Museum of Modern Art, σελ. 97

Το ατέλειωτο αίνιγμα, 1938, Ιδιωτική συλλογή, σελ. 430

N. Εγγονόπουλος,

Αη Γιώργης, 1947, σελ. 442

P. Gauguin,

Από πού ερχόμαστε, τι είμαστε, πού πάμε, 1897,
Βοστόνη, Museum of Fine Arts, σελ. 406

G. Grosz,

Δημοκρατικά αυτόματα, 1920, Νέα Υόρκη, Museum of
Modern Art, σελ. 378

J. Heartfield,

Το νόημα του χιτλερικού χαιρετισμού: Εκατομμύρια
βρίσκονται πίσω μου, 1932, αφίσα, σελ. 414

Βλ. Κανιάρης,

1973, σελ. 235

Paul Klee,	Legend of the Nile, 1937, Herman und Margrit Rupf Foundation, Kunstmuseum, Berne, σελ. 10
Αλ. Κοντόπουλος,	Αφιέρωμα στον Αϊνστάιν, 1968, σελ. 346
R. Magritte,	Η ανθρώπινη κατάσταση, 1935, Geneva, Simon Spierer Collection, σελ. 248
	Οι σύντροφοι του φόβου, 1942, Brussels, B. Friedlander-Salik and V. Dwek-Salik Collection, σελ. 345
	Not to be reproduced (Portrait of Edward James), 1937, Paris, Musee National d'Art Moderne, Centre Georges Pompidou, σελ. 424
	Οι εραστές, 1928, Brussels, Ιδιωτική συλλογή, σελ. 426
J. Miro,	Ρυθμικές μορφές, 1934, Dusseldorf, Kunstsammlung, Nordrhein-Westfalen, σελ. 259
Jean Mohr,	Aligarh, India, 1968, σελ. 140
Χ. Μπίλιος	(φωτ.Χατζιδάκι), σελ. 257
Μάκης Πανώριος,	από το εξώφυλλο του βιβλίου «Η Μεγάλη Παντομίμα» του Ντάριο Φο, σελ. 385
Marjukka Paunila,	Πατέρας και Παιδί, Φιλανδία, σελ. 54
P. Picasso,	Τυφλός γέρος κιθαριστής, 1903, Σικάγο, Art Institute, σελ. 255

- A. Rodin,** Κορίτσι μπροστά στον καθρέφτη, 1932, Νέα Υόρκη, Museum of Modern Art, σελ. 437
- Ben Shahn,** Ο άνθρωπος που βαδίζει, 1877, Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art, σελ. 123
- Ben Shahn,** Rehabilitation clients, Boone Country, Arkansas, 1935, σελ. 247
- Carlo Soricelli,** Ο καταναλωτής κέρδισε και τρώει τον κόσμο, 1949, Museo Nazionale delle arti Naives "Cesare Zavattini", Luzzara (Εικαστικό Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Λάρισας), σελ. 326
- Ot. M. von Stackelberg,** γενική άποψη του ναού του Επικουρείου Απόλλωνα στις Βάσσεσ, Paris 1829, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, σελ. 297
- Μάκης Σταματάκης,** Πάτμος – Λάμπη, σελ. 290
- Virginia Frances Starrett,** Mary Evans Picture Library, σελ. 65
- Γ. Τσαρούχης,** Προμετωπίδα για τη συλλογή του Ο. Ελύτη «Ήλιος ο Πρώτος», σελ. 84

Θεόφιλος,

Λίμνιος Κεχαγιάς, 1930, Μυτιλήνη, Μουσείο Θεοφίλου, σελ 438 απόσπασμα από το έργο «Ο Αλλή-πασάς εν τη λήμνη των Ιωαννίνων», 1919, Βόλος, συλλογή Κ. Μακρή. σελ. 444

John Vachon,

Children of farmer in the Orzaks. Missouri, 1940, σελ 247

Σκίτσα

**Γιώργος Αγγελίδης,
Μίνως Αργυράκης,
Γιάννης Ιωάννου,
ΚΥΡ,
M. Manara,
Κώστας Μητρόπουλος,**

σελ. 172

σελ. 32, 151, 310

σελ. 102

σελ.51, 70, 161, 282, 289, 315, 396

σελ.182

**σελ 19, 21, 23, 45, 81, 104, 114, 156, 158, 180,
185, 198, 227, 267, 306, 344, 436**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 5ου ΤΟΜΟΥ

17.Ο πόθος της ελευθερίας και η δύναμη της εξουσίας ή ο πόθος της εξουσίας και η δύναμη της ελευθερίας	5
18.Πρόσωπο και προσωπείο	74
19.Παράδοση	95
20.Ελλάδα – Ευρώπη – Κόσμος	115

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.